

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
DIREKCIJA ZA EKONOMSKO PLANIRANJE

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
САВЈЕТ МИНИСТАРА
ДИРЕКЦИЈА ЗА ЕКОНОМСКО ПЛАНИРАЊЕ

BOSNIA AND HERZEGOVINA
COUNCIL OF MINISTERS
DIRECTORATE FOR ECONOMIC PLANNING

Bosna i Hercegovina
Izvještaj o socijalnoj uključenosti
Godišnji izvještaj 2020.

Sarajevo, novembar/studeni 2021.

Sadržaj

Spisak grafikona i tabela.....	3
Skraćenice.....	4
Uvod.....	5
Izvršni sažetak.....	6
Inkluzivno obrazovanje.....	8
Zapošljavanje.....	13
Siromaštvo, socijalna zaštita i ljudska prava.....	18
Siromaštvo.....	18
Sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini.....	20
Sistem socijalne zaštite u BiH.....	20
Ljudska prava.....	22
Djeca.....	23
Žene.....	25
Mladi.....	26
Starije osobe (penzioni sistem).....	27
Osobe sa invaliditetom.....	28
Izbjeglice i raseljene osobe.....	30
Zdravstveni sektor.....	32
Finansiranje sektora zdravstva u Bosni i Hercegovini.....	35

Spisak grafikona i tabela

Grafikon 1: Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu u 2013. godini.....	10
Grafikon 2: Stope zaposlenosti prema spolu (15+) u Bosni i Hercegovini	13
Grafikon 3: Kretanje stope zaposlenosti za dob 20-64 u periodu 2014-2020	14
Grafikon 4: Aktivne i pasivne mjere zapošljavanja u Bosni i Hercegovini u 2020. godini... 15	
Grafikon 5: Udio ekonomski neaktivnih osoba u dobi od 20-64 prema spolu i razlogu neaktivnosti , 2019.....	17
Grafikon 6: Problemi sa stambenom jedinicom sa kojima se sureću siromašna i nesiromašna domaćinstva	19
Grafikon 7: Punoljetni korisnici socijalne zaštite, 2020. godina	21
Grafikon 8: Djeca u stanju socijalne potrebe.....	24
Grafikon 9: Broj penzionera u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj.....	28
Grafikon 10: Standardizirana stopa smrtnosti (SDR), svi uzroci, zadnje dostupan podatak (2014.g.).....	33
Grafikon 11: Izdaci za zdravstvo prema pružaocima usluga zdravstvene zaštite (top tri) i izvorima finansiranja u Bosni i Hercegovini, 2019, u milionima KM.....	35
Tabela 1. Stope siromaštva prema statusu zaposlenja nosioca domaćinstva	18
Tabela 2. Pokazatelji siromaštva i nejednakosti Bosne i Hercegovine, 2011. i 2015.	19

Skraćenice

ARS – Anketa o radnoj snazi

APD – Anketa o potrošnji domaćinstava

BHAS – Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

BD – Brčko Distrikt

BDP – Bruto domaći proizvod

COR– Ciljevi održivog razvoja

DEP- Direkcija za ekonomsko planiranje

EU – Europska Unija

EUROSTAT – Statistički ured europske zajednice

FOND PIO/MIO – Fond penzijsko invalidskog osiguranja/mirovinsko invalidskog osiguranja

FOND PIO RS – Fond penzijsko invalidskog osiguranja Republike Srpske

KM – Konvertibilna marka

MOR – Međunarodna organizacija rada

MICS - Istraživanje višestrukih pokazatelja

OSI – Osobe s invaliditetom

PDV – Porez na dodanu vrijednost

PM – čestica zagađenja

PISA - Program za međunarodnu procjenu učenika

RCC – Vijeće za regionalnu saradnju

RS – Republika Srpska

SZO – Svjetska zdravstvena organizacija

SDR – Standardizirana stopa smrtnosti

UNESCO – Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu

UIS – Institut za statistiku Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu

UNDP – Program razvoja Ujedinjenih nacija

UNICEF – Fond Ujedinjenih nacija za djecu

WHO – Svjetska trgovinska organizacija

Uvod

Izvještaj o socijalnoj uključenosti Bosne i Hercegovine za 2020. godinu predstavlja razradu procesa koji omogućava osobama izloženim riziku od siromaštva i socijalne isključenosti da steknu priliku i neophodnu podršku za potpuno učešće u ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu, te da uživaju društveno prihvatljive standarde života i blagostanja primijenjenim u društvu u kojem žive. Socijalno uključivanje kao koncept, osnov je socijalnih politika u zemljama EU, kao i njihove uzajamne koordinacije na nivou EU.

Sam pojam socijalne uključenosti dobio je na važnosti u javnim raspravama o politici EU početkom 1985. g, ali prekretnica je svakako Lisabon 2000 (tzv. Lisabonska strategija) kada je utvrđen desetogodišnji strateški cilj „EU da postane najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija na svijetu zasnovana na znanju, sposobna za održiv ekonomski rast sa više i boljih radnih mjesta i većom socijalnom kohezijom“. U isto vrijeme utvrđen je i instrument za implementaciju Lisabonske strategije, tzv. Otvoreni metod koordinacije (OMC), koji pruža okvir za saradnju unutar i između zemalja članica čije su nacionalne politike usmjerene prema zajedničkim usvojenim razvojnim ciljevima zajednice.

Zemlje članice su se složile da utvrde i promovišu najučinkovitije politike i mjere u području socijalne zaštite i socijalne uključenosti sa ciljem međusobnog učenja i razmjene najboljih iskustava.

Do stvarnog pokretanja procesa socijalnog uključivanja došlo je zasjedanjem Evropskog vijeća u Nici 2000. godine kada su usaglašeni sljedeći ciljevi u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti koji su ključne poluge Evropske strategije za socijalnu uključenost:

1. olakšati svima zapošljavanje, te pristup resursima, pravima, robama i uslugama,
2. spriječiti rizik od isključenosti,
3. pomoći najugroženijim kategorijama stanovništva,
4. pokrenuti sve relevantne organe.

Za praćenje socijalne isključenosti, zemlje EU koriste SILC anketu (eng. Income, Social inclusion and Living Conditions), dok se u Bosni i Hercegovini koristi Anketa o potrošnji domaćinstava.

Izvještaj o socijalnoj uključenosti za 2020. godinu predstavlja pregled socio-ekonomskih trendova od 2013. do 2020. godine sa akcentom na 2020. godinu. Analize su bazirane na zvaničnim dostupnim podacima od strane domaćih i inostranih izvora. Izvršeno je poređenje glavnih pokazatelja Bosne i Hercegovine sa zemljama jugoistočne Evrope. Nakon izvršnog sažetka gdje su predstavljene glavni nalazi iz Izvještaja za 2020. godinu, u narednim poglavljima je detaljnije opisano stanje u oblastima iz kojih proizilaze strateških ciljevi inkluzivnog rasta za Bosnu i Hercegovinu.

Izvršni sažetak

Obrazovni sistem u BiH nije inkluzivnog karaktera i ne pridaje mu se značaj koji mu je odgovarajući, iako predstavlja veoma važan stub u pristupu socijalnoj uključenosti i obrazovanju u EU. Lanac inkluzivnosti počinje obrazovanjem kojim se pojedinac osposobljava za uključivanje na tržište rada što omogućava finansijsko osamostaljivanje odnosno ekonomsku neovisnost. Tako se pojava siromaštva sprječava, a ujedno postiže bolji kvalitet života. Praćenje realizacije inkluzije u obrazovanju podrazumijeva prepoznavanje primjera dobre prakse ali i barijera i teškoća sa kojima se njeni akteri susreću. Postoje mnogi faktori rizika od socijalne isključenosti koji su direktno povezani sa obrazovanjem, gdje su najčešći uzroci loše materijalno stanje u porodici i nezadovoljavajuća sistemska rješenja za različite nivoe obrazovanja. Dodatni faktori rizika za isključenost u obrazovanju su zdravstveni problemi, fizički ili mentalni nedostaci te pripadnost manjinskim grupama (poput Roma), kao i povratnicima u određeno područje ili regiju.

Stopa zaposlenosti u Bosni i Hercegovini 2020.godine, prema Anketi o radnoj snazi, iznosila je 40,1%, i u porastu je od skoro pet procentnih poena u odnosu na prethodnu godinu. Stopa zaposlenosti iako bilježi rast jaz u stopi zaposlenosti među polovima se povećava (50,9% je stopa zaposlenosti muškaraca, a 29,9% je stopa zaposlenosti žena). Za razliku od anketnih podataka o tržištu rada, administrativni izvori o broju zaposlenih ukazuju da je ipak u pandemijskoj 2020.godini došlo do smanjenja broja zaposlenih.

Siromaštvo u Bosni i Hercegovini najčešće se mjeri indikatorima vezanim za potrošnju dok se višedimenzionalnost siromaštva posmatra kroz zdravlje, obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i pristup ustanovama socijalne zaštite. Prema posljednjim dostupnim podacima Agencije za statistiku (za 2015 godinu), 16,9% stanovništva živjelo je u relativnom siromaštvu, a najbogatija petina je 4,9 puta više trošila u odnosu na najsiriromašnju petinu. U pogledu starosne strukture, stopa siromaštva starih (65+) te djece (<15godina), je veća od prosječne za zemlju. U pogledu geografske distribucije veću stopu siromaštva bilježe domaćinstva koja žive u negradskom tipu domaćinstva. Siromaštvo prema spolu, ne bilježi značajne promjene.

Jedan od oblika socijalne zaštite primalo je ukupno 546.605 korisnika u Bosni i Hercegovini, što je za 1,01% korisnika više nego 2019. godine. Od toga 426.730 su punoljetni korisnici, a 119.875 su maloljetni korisnici.

U godišnjem izvještaju Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2020. godinu, ovoj instituciji se obratilo se ukupno 13.292 građana, što je za čak 40,33 % manje obraćanja nego u 2019. godini. U ovoj godini pandemije COVID-19, od strane nadležnih tijela vlasti preduzimate su mjere za suzbijanje širenja virusa, koje su dovele i do ograničenja ljudskih prava.

Problem vršnjačkog nasilja je i dalje jako izražen, što je vidljivo iz predmeta registrovanih u pomenutoj instituciji Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine.

Prema podacima iz Ankete o radnoj snazi za 2020. godinu, stopa aktivnosti je iznosila 47,7 % dok je ta stopa u 2019.godini iznosila 42,1%. Od ukupnog broja aktivnog stanovništva 842 hiljade su muškarci, a 552 hiljade su žene.

Stopa nezaposlenosti mladih u dobi od 15 do 24 godine za 2020. godinu iznosila 36,6 % i veća je za 2,8 % u odnosu na 2019. godinu kada je iznosila 33,8, a manja je za 2,2 procenata u odnosu na 2018. godinu kada je iznosila 38,8%.

U Bosni i Hercegovini broj penzionera je i dalje u stalnom porastu. U Federaciji Bosne i Hercegovine, u decembru 2020 godine broj penzionera iznosio je 428.117 što je za 9,7% penzionera više nego u 2019. godini. U Republici Srpskoj broj korisnika prava na penziju na dan 31.12.2020 godine bio je 271.004 korisnika, što je za 1,3% više nego u 2019 godini

Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine za 2020 godinu, sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju bilo je ukupno 63.651 lica, od čega 48.538 punoljetnih lica i 15.113 maloljetnih lica

Broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji se nalaze izvan zemlje 16.935. U statusu raseljenih je 91.734 raseljenih osoba od čega u Federaciji Bosne i Hercegovine 31.998 osoba, u Republici Srpskoj 59.382 osoba i 354 osobe u Brčko Distriktu.

Kriza izazvana pandemijom COVID-19 ima znatan negativan uticaj na već slab sistem socijalne zaštite

u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi potrebno je uraditi detaljniju analizu stanja socijalne zaštite u Bosni i Hercegovinu s osvrtom na uticaj pandemije.

Kapaciteti medicinskog kadra su znatno manji od EU-28 prosjeka što za posljedicu može da ima otežan i nepravovremen pristup pacijentu. Posebno zabrinjava otežan pristup uslugama zdravstvene zaštite uzrokovan pandemijom Covid-19. Bosnu i Hercegovinu karakteriše kontinuirano povećavanje

troškova u sektoru zdravstva, tako da su u 2019 godini izdaci u zdravstvu su iznosili 3 milijarde i 194 miliona, što je za 222 miliona više nego prethodne godine, a za oko 670 miliona više nego u 2013. godini. Kontinuirano povećanje izdataka se jednim dijelom može objasniti i starenjem stanovništva, a i činjenicom da liječenje postaje „skuplje“ uvođenjem novih tehnologija i većeg spektra laboratorijskih nalaza, te općeg rasta indeksa cijena, a pandemija je dodatno uticala na povećanje izdataka u zdravstvu.

PRIJEDLOG

Inkluzivno obrazovanje

Obrazovni sistem u BiH nije inkluzivnog karaktera i ne pridaje mu se značaj koji mu je odgovarajući, iako predstavlja veoma važan stub u pristupu socijalnoj uključenosti i obrazovanju u EU. Za socijalnu uključenost svakog pojedinca u jednom društvu, potrebno je izgraditi i održavati inkluzivan sistem obrazovanja. Lanac inkluzivnosti počinje obrazovanjem kojim se pojedinac osposobljava za uključivanje na tržište rada što omogućava finansijsko osamostaljivanje odnosno ekonomsku neovisnost. Tako se pojava siromaštva sprječava, a ujedno postiže bolji kvalitet života. Postoje mnogi faktori rizika od socijalne isključenosti koji su direktno povezani sa obrazovanjem, gdje su najčešći uzroci loše materijalno stanje u porodici i nezadovoljavajuća sistemska rješenja za različite nivoe obrazovanja. Dodatni faktori rizika za isključenost u obrazovanju su zdravstveni problemi, fizički ili mentalni nedostaci te pripadnost manjinskim grupama (poput Roma), kao i povratnicima u određeno područje ili regiju.

Inkluzivnost školskog sistema u prosječnom nivou percepcije je ocijenjen najnižom ocjenom od strane djece (učenika) i najvišom ocjenom od strane nastavnika u sve tri dimenzije. Prosječni nivo kod nastavnika i roditelja slaže se u percepciji inkluzivnosti kulture i politika, a značajno se razlikuje u viđenju inkluzivnosti školskih praksi.

Srednji nivo inkluzivne kulture (što uključuje nivoe razvoja zajednice i inkluzivnih vrijednosti) značajno je viši u školama koje se nalaze u ruralnim područjima nego školama iz urbanih područja. To bi moglo značiti da djeca iz više ruralnih područja svoju školu vide kao sigurniju i podsticajnu zajednicu u poređenju sa djecom iz više urbanih područja. O razlozima ovakvog nalaza može se samo špekulisati. Manji broj djece i nastavnika u ruralnim područjima mogao bi voditi boljem poznavanju djece između sebe i formiranju zajednice koja više liči na porodicu uz izraženo osjećanje sigurnosti i podrške. Pored toga, u ruralnim područjima časovi se često održavaju za miješane grupe djece različitih uzrasta gdje se onda metodologija nastave mora adekvatno prilagoditi uzrastu djece. Moguće je da su nastavnici sa dugim iskustvom rada u miješanim odjeljenjima stekli vještine da mogu olakšati lekcije djeci sa različitim nivoom vještina,

različitim karakterističnim ponašanjem i stavovima, čime se pozitivno utječe na opšti stav djece koja školu vide kao inkluzivnu.

Kao i kod nivoa inkluzivne kulture, djeca iz više ruralnih područja smatraju da njihove škole pokazuju više inkluzivnih politika i praksi (npr., organiziranja i mobiliziranja resursa) u poređenju sa djecom iz više urbanih područja.

U ugroženu skupinu djece spadaju djeca koja su navršila 15 godina, a nisu pohađala osnovnu školu, jer se oni, prema zakonu, školuju po principu školovanja odraslih. To podrazumijeva vanredno polaganje razreda. Novi podaci iz UNESCO Instituta za statistiku (UIS) pokazuju da još uvijek ima oko 262 miliona - ili jedan od svake pet - djece, adolescenti i mladi između 6 i 17 godina van škole. Ova brojka se povećava na jedan od troje djece van škole u zemljama sa niskim i nižim srednjim prihodima. Najnoviji podaci su dio godišnjeg objavljivanja UIS podataka o napretku prema SDG 4, koji obuhvata 32 globalna i tematska indikatora. UIS je upravo obnovio svoju globalnu bazu obrazovanja za školsku godinu koja se završava 2017. godine, koja uključuje istorijske vremenske serije, regionalne prosjeke i indikatore o nizu ključnih pitanja politike koja se odnose na pristup školama, učešće i završetak prema nivou obrazovanja, ishodima učenja, jednakosti, nastavnike i finansiranje obrazovanja.

Među prvim koracima za unapređenje inkluzivnog obrazovanja je prepoznavanje inkluzije kao procesa u kojem je dijete u centru pažnje, osnaživanje i edukacija onih koji direktno rade na edukaciji djece, edukacija roditelja o tome kako da objektivno sagledaju probleme sa kojima se susreću i učestvuju u njihovom rješavanju. U cilju širenja inkluzivnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini, postoji potreba da se podigne svijest nastavnika, direktora, roditelja i zajednica o značaju obrazovanja za djecu sa smetnjama u razvoju, što podrazumijeva institucionalnu obuku o inkluzivnom obrazovanju za nastavnike i rukovodeće osoblje škole. Inkluzivno obrazovanje se treba podsticati na svim nivoima od predškolskog obrazovanja. Proces socijalnog uključivanja treba početi što je ranije moguće - u ranoj razvojnoj fazi djeca sa smetnjama imaju

najviše koristi od inkluzivnog obrazovanja, dok se djeca bez smetnji u ranoj mladosti nauče prihvaćati različitosti ljudi.

U ugroženu skupinu djece spadaju djeca koja su navršila 15 godina, a nisu pohađala osnovnu školu, jer se oni, prema zakonu, školuju po principu školovanja odraslih. To podrazumijeva vanredno polaganje razreda. Novi podaci iz UNESCO Instituta za statistiku (UIS) pokazuju da još uvijek ima oko 262 miliona - ili jedan od svake pet - djeca, adolescenti i mladi između 6 i 17 godina van škole. Ova brojka se povećava na jedan od troje djece van škole u zemljama sa niskim i nižim srednjim prihodima. Najnoviji podaci su dio godišnjeg objavljivanja UIS podataka o napretku prema SDG 4, koji obuhvata 32 globalna i tematska indikatora. UIS je upravo obnovio svoju globalnu bazu obrazovanja za školsku godinu koja se završava 2017. godine, koja uključuje historijske vremenske serije, regionalne prosjeke i indikatore o nizu ključnih pitanja politike koja se odnose na pristup školama, učešće i završetak prema nivou obrazovanja, ishodima učenja, jednakosti, nastavnike i finansiranje obrazovanja.

Danas, u doba brzog tehnološkog napretka, zadatak obrazovanja osposobljavanje za samostalno učenje i snalaženje u društvu odnosno jačanje konkurentnosti pojedinca na tržištu rada. Iz navedenog proizilazi da se bez stečenih kvalifikacija nije moguće zaposliti čime se povećava rizik zapadanja u krug neobrazovanosti, nezaposlenosti i siromaštva. Praćenje realizacije inkluzije u obrazovanju podrazumijeva prepoznavanje primjera dobre prakse ali i barijera i teškoća sa kojima se njihovi akteri susreću.

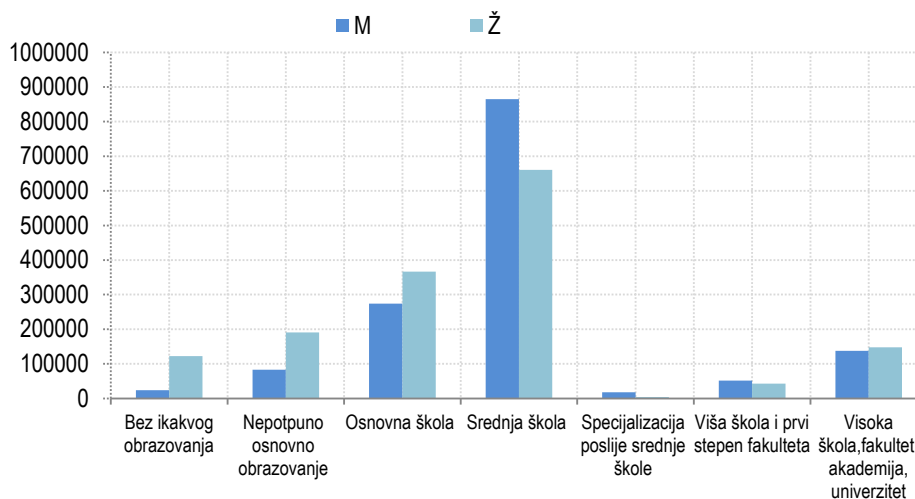
U većini škola proces identifikacije počinje sa upisom djeteta u školu, pri čemu se koristi niz različitih testova. Roditelji vrlo rijetko prijavljuju posebne potrebe svoga djeteta (osim ako nije prisutno neko vidljivo fizičko onesposobljenje). Stoga **identifikacija uvjeta i potreba djeteta** obično počinje postupkom upisa u školu i to putem primjene **različitih testova i vršenja opservacije djeteta**. Vrste testova koji se koriste za procjenjivanje djece odnosno njihovih konkretnih sposobnosti razlikuju se od jedne škole do druge (a isto tako i od jedne regije do druge). Opšta namjena ovih testova je da izmjere orijentaciju u prostoru i vremenu, percepciju, prepoznavanje, pamćenje i druge kognitivne sposobnosti, kao i izgovor i

artikulaciju. Takva procjena sposobnosti djeteta i drugih uvjeta (kao što su društveno i zdravstveno stanje) vrši se na nekoliko načina. U svim školama ključnu ulogu u ovome procesu igra školski pedagog. Neke škole pored školskog pedagoga imaju i druga zaposlena stručna lica, kao što su psiholozi i defektolozi (pedagozi za rad sa djecom sa posebnim potrebama). Prije upisivanja u školu, dijete mora donijeti zdravstveno uvjerenje izdato od strane doma zdravlja (osim u Tuzlanskom kantonu). U nekim školama formira se komisija za identifikaciju (koja pored školskog pedagoga uključuje i druga stručna lica i defektologe) samo u svrhu vršenja procjene djece. Obično se ova komisija sastoji od doktora medicine, školskog pedagoga, jednog ili više nastavnika, psihologa, defektologa, socijalnog radnika i logopeda. Mora se ipak primijetiti da takve komisije nisu na raspolaganju u svim školama, te da u mnogim mjestima proces identifikacije i procjene provodi samo školski pedagog služeći se nizom testova.

Glavni problem u vezi sa postupkom identifikacije odnosi se na testove koji služe za procjenjivanje djeteta. Prvo, u većini škola testovi koji se koriste za procjenu nisu standardizirani niti su namijenjeni za identifikaciju potencijala djeteta. Tipovi testova razlikuju se od jedne škole do druge i usmjereni su na otkrivanje poteškoća kod djeteta, a ne djetetovih potencijala. Zbog toga, a u cilju rješavanja ovog problema, relevantne zainteresirane strane trebale bi raditi na razvijanju novih testova ili na revidiranju i standardiziranju starih testova. Drugo, navedene testove uglavnom administriraju školski pedagozi, a ne školski psiholozi koji su stručna lica kvalificirana za primjenu i analizu testova. U postojećoj situaciji s obzirom na to da u školama nema zaposlenih psihologa, školski pedagozi rade posao koji ne bi trebali raditi. Zapošljavanje psihologa u osnovnim školama vlasti bi trebale postaviti kao prioritet ukoliko se želi postići vršenje odgovarajućih i standardiziranih procjena.

Prema podacima iz Popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini 2013. godine, 2,82% stanovništva u BiH je nepismeno. Po rodnoj podjeli, 0,78% muškaraca i 4,76% žena od ukupnog stanovništva je nepismeno. Primjetna je razlika u nivou obrazovanja stanovništva po spolu, gdje daleko veći broj žena ima niže nivoe obrazovanja (bez obrazovanja, nepotpuno i osnovno obrazovanje). Dok 59% muškaraca preko 15 godina ima srednje obrazovanje, kod žena je taj postotak 43%.

Grafikon 1: Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu u 2013.godini

Prema posljednjim podacima o uključenosti djece u **predškolski odgoj i obrazovanje** U školskoj 2020/2021. godini u BiH ukupno je bilo 3991 predškolskih ustanova sa 27 698 djece. U odnosu na prethodnu školsku godinu broj djece korisnika predškolskih ustanova smanjen je za 9,4%, a broj zaposlenih veći je za 4,6%. Od ukupnog broja djece 64,3% obuhvaćeno je u javnim ustanovama, dok je u privatnim ustanovama obuhvaćeno 35,7% djece. Na mjesto u predškolskim ustanovama čeka 6.660 djece što je u odnosu na prethodnu godinu više za 54,3%. U školskoj 2020/2021. godini u jasličkoj grupi je boravilo 5 751 djece, što je za 5,3% manje u odnosu na prethodnu školsku godinu. Najveću grupu čine djeca uzrasta od 2 do 3 godine (58,1%).¹ Povećao se i broj djece koja nisu primljena zbog popunjenog kapaciteta predškolskih ustanova u drastičnoj mjeri. S obzirom na to da je predškolski odgoj i obrazovanje u godini pred polazak u školu Okvirnim zakonom o predškolskom odgoju i obrazovanju u Bosni i Hercegovini propisan kao obavezan, neophodno će biti dodatno povećati obuhvat djece uzrasta pet do šest godina programima predškolskog odgoja i obrazovanja.

Procijenjena **stopa pohađanja škole za djecu uzrasta od 6 do 14 godina iznosi 92,9%** za Bosnu i Hercegovinu. Broj učenika u osnovnim i srednjim školama se iz godine u godinu smanjuje. U školskoj 2019/2020. godini u BiH u 1.719 redovnih osnovnih škola upisano je 268 059 učenika, što je u odnosu na prethodnu školsku godinu manje za 5 975 učenika, ili 2,2%. U školskoj 2020/2021. godini u prve razrede je upisano 28 549 učenika, što je u odnosu

na prethodnu školsku godinu manje za 2,3 %. Od ukupnog broja učenika, u nižim razredima (od prvog do petog razreda, odnosno ISCED 1) je bilo 55,1 % učenika, dok je u višim razredima (od šestog do devetog razreda, ISCED 2) bilo 44,9 % učenika. U ugroženu skupinu djece spadaju djeca koja su navršila 15 godina, a nisu pohađala osnovnu školu, jer se oni, prema zakonu, školuju po principu školovanja odraslih. To podrazumijeva vanredno polaganje razreda.

Jedan od faktora socijalne uključenosti/isključenosti jeste **finansijska dostupnost obrazovanju**. Stopa upisa djece iz siromašnih porodica u srednje škole mnogo je niža od prosjeka. Pregled javne potrošnje² pokazuje da je stopa upisa djece iz siromašnih porodica mnogo niža nego što je slučaj sa njihovim “nesiromašnim” vršnjacima, što ih stavlja u daleko ranjiviji položaj u pogledu siromaštva. Nadalje, učenici koji ne nastave pohađati srednju školu se nakon završetka osnovne škole nalaze u riziku od siromaštva (57% ih je u kategoriji siromašnih)³. Mnogi učenici koji pohađaju stručne škole nisu imali adekvatan pristup opštem obrazovanju i zbog toga nisu kvalitetno pripremljeni da se suoče sa izazovima današnjeg tržišta rada.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine je objavila podatke o izdacima za formalno obrazovanje u Bosni i Hercegovini u referentnoj 2018. godini, a koje su dobijene na osnovu provedenog istraživanja finansijske statistike obrazovanja. Javni izdaci za formalno obrazovanje u Bosni i Hercegovini, u 2018. godini iznosili su 1 333 687 281 KM ili 3,9% bruto domaćeg

¹ Agencija za Statistiku BiH, Predškolsko vaspitanje i obrazovanje 2020.

² Svjetska banka 2004. godine.

³ Istraživanje za potrebe Izvještaja o humanom razvoju za 2007. godinu, UNDP.

proizvoda. Javni, privatni izdaci i sredstva iz inostranstva za obrazovne ustanove u 2018. godini iznosili su 1 358 763 138 KM ili 4% bruto domaćeg proizvoda. Od ukupnog iznosa izdataka za obrazovne ustanove, javni izdaci bili su 95,7%, privatni izdaci 4%, a 0,3% bila su sredstva iz inostranstva. U strukturi ukupnih izdataka za obrazovne ustanove, izdaci za predškolsko obrazovanje učestvovali su sa 4,4%, osnovno obrazovanje 50,3%, srednje obrazovanje 25% i visoko obrazovanje 19,2%.

Prema zadnjim podacima o **ranom napuštanju obrazovanja**, u BiH 2016. godine 4,9% osoba od 18-24 godine ima najviše dva razreda srednje škole, istovremeno u EU28 ta stopa iznosi 10,6%⁴. Cilj strategije EU 2020 je da prosjek bude 10%. U periodu od 2010. do 2018. godine, stopa ranog napuštanja škole je bila veća kod žena. Stopa upisa u srednje škole u BiH iznosi 87,4%⁵. Oko 54% učenika srednju školu završi u redovnom roku, dok svega 24% srednjoškolaca jedne generacije nastavlja školovanje na višim/visokim školama. Napuštanje srednjeg obrazovanja u najvećem broju slučajeva povezano je sa maloljetničkom delikvencijom (52,0%), pripadnosti romskoj populaciji (48,3%), te siromaštvom i materijalnim stanjem porodice (37,9%)⁶. Razlozi za napuštanje obrazovanja u osnovnoj/srednjoj školi su mnogostruki. Jedan od razloga je loša ekonomska situacija u domaćinstvima, gdje roditelji nisu u mogućnosti financirati obrazovanje svog djeteta. Također, određen broj djece u BiH ima otežan pristup školama jer žive u udaljenim krajevima, izolovanim područjima koja često nemaju prilazne puteve, kojima bi se mogla kretati motorizirana vozila. Nedovoljno razvijena svijest i nedovoljna informiranost roditelja o potrebi obrazovanja djece je, također, jedan od faktora koji utiču na to da se djeca ne upisuju u osnovne škole. Ovo je posebno prisutno kod roditelja s niskim nivoom obrazovanja, kao i kod roditelja koji imaju problema u intelektualnom razvoju.

Djeca s posebnim potrebama, tačnije, djeca koja imaju poteškoća u razvoju ili boluju od hroničnih bolesti, i zbog toga su osuđena na boravak u bolnici ili kod kuće, predstavljaju grupe djece koja ponekad ili ne upisuju ili napuštaju osnovno obrazovanje. Školu ponekad nisu u mogućnosti da pohađaju **djeca povratnici** zbog lošeg

materijalnog stanja i geografske dostupnosti škole. Djeca iz **porodica u stanju socijalne potrebe**, također, u velikom procentu napuštaju srednjoškolsko obrazovanje. Izdvajanja države za pomoć takvim porodicama su neznatna, a, prema nekim procjenama, za jednu godinu školovanja u srednjoj školi potroši se između dvije i tri hiljade konvertibilnih maraka. Porodice u kojima su roditelji nezaposleni, ili samo jedan roditelj radi, imaju niska primanja i ne mogu obezbijediti ova sredstva, a samim tim nisu u mogućnosti djeci omogućiti nastavak školovanja.

Romska populacija je u BiH posebno ugrožena. Prema zvaničnim podacima, 64 romske djece su napustila školovanje u školskoj 2014./2015. godini⁷. *Istraživanja djece i mladih koji ne upisuju i koji napuštaju školu* (UNICEF, 2011) ukazuju na podatak da je čak 46,2% romske djece napustilo osnovnu školu, a manje od 15% romske djece u Bosni i Hercegovini bilo uključeno u srednjoškolsko obrazovanje. Na ovaj način su sebi onemogućili nastavak obrazovnog puta ka sticanju određenih kvalifikacija. U nekim slučajevima, problem neprijavlivanja djece u matičnu knjigu rođenih se prenosi u obrazovanje gdje ta djeca ne pohađaju ni osnovnu školu. Velika nepismenost među ovom populacijom dovodi do toga da oni i nisu svjesni koliki značaj za razvoj djeteta ima obrazovanje. Dodatni razlog zbog kojeg je u ovoj populaciji visok procenat onih koji nemaju završenu niti osnovnu školu, jeste to što nemaju mogućnost školovanja maternjem jeziku, a njihova djeca, do polaska u školu, vrlo slabo znaju jezike konstitutivnih naroda, tako da prilikom polaska u školu tek počinju da ih savladavaju, što utiče na njihov uspjeh u učenju⁸.

Romska djeca su **izložena diskriminaciji od strane obrazovnih sistema**, nastavnika i djece na osnovu njihovog siromaštva, rase, jezika i brojnih nepovoljnih situacija u životima romske djece, što im onemogućava da redovno učestvuju u školskoj nastavi i da dobijaju adekvatnu podršku od svojih roditelja. Najčešće je pomoć u školovanju romske djece ograničena na osiguravanje školskih sveski i drugog materijala za učenje. S druge strane, samim materijalima ne stvaraju se preduvjeti u zajednici za unapređenje obrazovno-odgojnih rezultata kod romske djece. Zbog toga neke škole osiguravaju pripreme časove za romsku djecu namijenjene

⁴ Early school leavers, EUROSTAT.

⁵ SEE 2020.

⁶ Istraživanje o nepohađanju i napuštanju obrazovanja u osnovnim i srednjim školama u BiH. (MDG F YERP/UNICEF). 2011.

⁷ Izvještaj o provođenju Revidiranog akcionog plana bosne i hercegovine o obrazovnim potrebama Roma, za školsku 2014./2015. godinu.

⁸ Izvještaj o provođenju Revidiranog akcionog plana bosne i hercegovine o obrazovnim potrebama Roma, za školsku 2014./2015. godinu.

djeci koja nikada nisu pogađala školu niti su bili uključeni u predškolske aktivnosti. Nije ipak rijedak slučaj da romska djeca ne pođu na vrijeme u školu, što za posljedicu ima heterogeni sastav grupa djece koja pohađaju pripremne časove u smislu njihovog uzrasta (6-13 godina).

Pošto u nižim razredima ima veliki broj starije romske djece, za njih se organiziraju posebni časovi za nadoknadu propuštenog što im omogućava da se obrazuju sa drugom djecom svoga uzrasta. Škole sa značajnim brojem djece starije od

15 godina koja nisu završila osnovnu školu organiziraju vanredne ispite za djecu koja nikada nisu pohađala redovnu osnovnu školu ili za djecu koja su se ispisala iz škole. Samo nekolicina škola obuhvaćenih istraživanjem imalo je praksu upošljavanja romskog asistenta u cilju olakšavanja pristupa romskim porodicama i zajednicama. Zadaća romskog asistenta je da prati pohađanje nastave među romskom djecom različitim školskim aktivnostima, da im pruži potrebnu pomoć i da uspostavi partnerske odnose sa njihovim porodicama.

PRIJEDLOG

Zapošljavanje

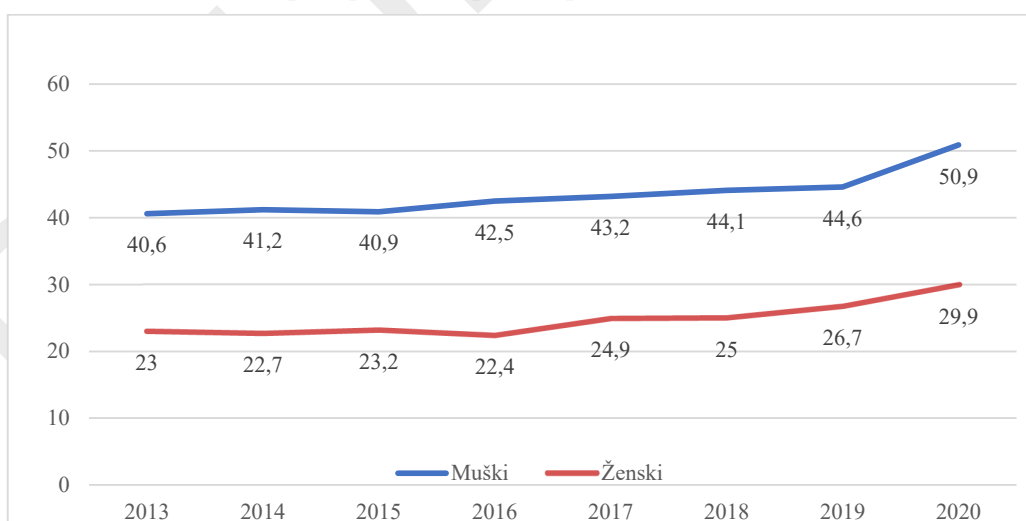
Zapošljavanje je jedan od osnovnih uslova za osiguranje socijalne uključenosti. Tržište radne snage u Bosni i Hercegovini u zadnjoj deceniji i dalje karakteriše visoka stopa neaktivnosti, nezaposlenosti, a posebno dugoročne nezaposlenosti. Aktivne politike zapošljavanja na tržištu radne snage, zahtijevaju evaluaciju njihove efikasnosti i održivosti na duži vremenski period. Službe za zapošljavanje na svim nivoima vlasti, iako nude obuke za sticanje određenih vještina koje bi trebalo povećati konkurentnost pojedinca na tržištu rada, ne vode evidenciju nezaposlenih prema vještinama već prema nivou obrazovanja. S druge strane, većina poslodavca prilikom konkursnih procedura navodi neophodne vještine koje je potrebno posjedovati za obavljanje određenog radnog mjesta. Agenda 2030 i Cilj 8 Dostojanstven rad i ekonomski rast direktno su povezani sa unapređenjem zapošljavanja. Pored toga i drugi ciljevi kroz svoje podciljeve doprinose povećavanju zapošljavanja a posebno kroz unaprijeđenje obrazovanja te gender ravnopravnog učešća na tržištu rada.

Podaci o tržištu rada u Bosni i Hercegovini, entitetima i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine mogu se prikupiti iz dva izvora: administrativni

podaci i Anketa o radnoj snazi (ARS). Podaci iz Anketa o radnoj snazi (ARS) metodološki se zasnivaju na preporukama Međunarodne organizacije rada (MOR) i zahtjevima EUROSTAT-a i međunarodno su uporedivi.

Anketna stopa zaposlenosti za Bosnu i Hercegovinu za 2020. godinu⁹ iznosila je 40,1%, i u značajnom je porastu u odnosu na prethodnu godinu kada je iznosila 35,5%. Stopa zaposlenosti bilježi značajnu razliku među polovima (50,9% je stopa zaposlenosti muškaraca, a 29,9% je stopa zaposlenosti žena), tako da iako se zaposlenost povećala kod oba spola, gender jaz se još više produbio. Jedno od objašnjenja povećanja anketne stope zaposlenosti je i promjena u metodologiji za izradu Ankete o radnoj snazi koja se desila u 2020. godini, a radi se o kontinuiranom praćenju od januara 2020, dok je do 2019. godine, istraživanja su se provodila u toku aprila i trajala su 15 dana. Prema administrativnim podacima, u 2020. godini u prosjeku je bilo 812.592 osoba zaposleno od čega su 350.010 bile žene. Ovo predstavlja smanjenje od 10.638 zaposlenih u odnosu na prethodnu godinu (ukupno smanjenje u broju zaposlenih za žene je iznosio 3.398).¹⁰

Grafikon 2: Stope zaposlenosti prema spolu (15+) u Bosni i Hercegovini

⁹

https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2021/LAB_00_2020_Y1_1_BS.pdf

¹⁰ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Demografija i socijalne statistike, Zaposleni po djelatnostima, mart 2021 saopštenje 27. maj 2021 www.bhas.gov.ba

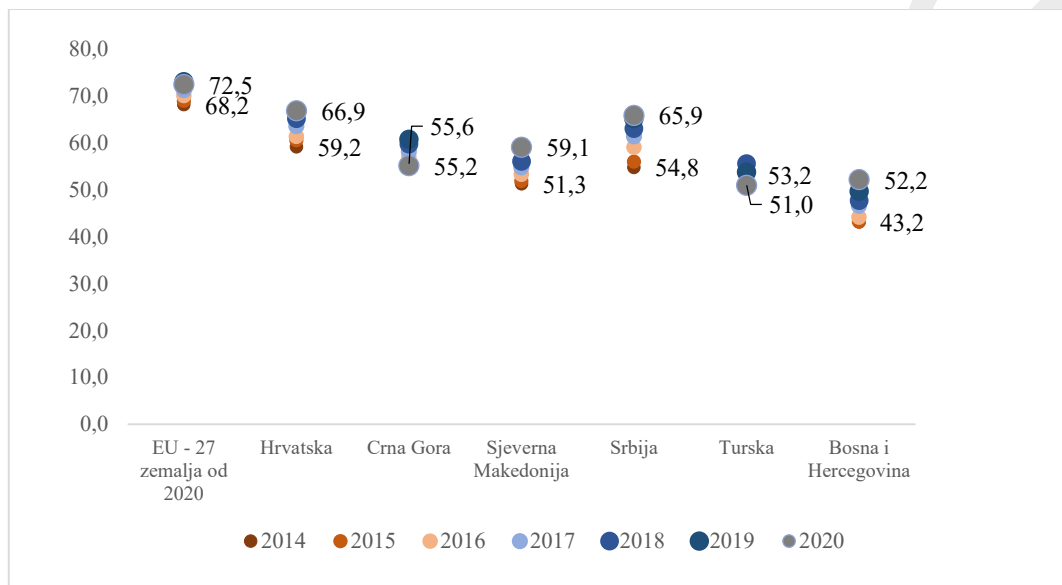
Prema dobnim skupinama najnižu stopu zaposlenosti imaju mladi 15-24 (21,0%), a najveću stopu zaposlenosti imaju osobe dobnih skupina 25-49 (63,4%).¹¹ I u ovim dobnim primjetna je gender razlika. Stopa zaposlenosti 15-24 za muškarce iznosi 26% a za žene 15,8%. Stopa zaposlenosti dobnih skupina 25-49 za muškarce iznosi 76,1% a za žene 50,2%.

U pogledu stope zaposlenosti, BiH bilježi niske stope i u poređenju sa regijom. Prema podacima EUROSTAT-a i Agencije za statistiku Bosne i

Hercegovine, najveću stopu zaposlenosti (20-64 godina starosti) za 2020 godinu, nakon Hrvatske, imala je Srbija 65,9%, dok je najmanju imala je Turska sa 51,0%.¹²

Grafikon dole prikazuje i da je u sedmogodišnjem periodu (2014-2020), svaka zemlja povećala stopu zaposlenosti za ovu dobnu skupinu (izuzev Turske i Crne Gore), s tim da je Srbija bila najuspješnija. Bosna i Hercegovina imala je do 2019.godine najnižu stopu zaposlenosti, ali u 2020.godinu nižu stopu zaposlenosti bilježi Turska.

Grafikon 3: Kretanje stope zaposlenosti za dob 20-64 u periodu 2014-2020

Izvor: EUROSTAT baza podataka na dan 26.11.2021 ([online data code: T2020_10]) i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine za BiH podatak

U pogledu nezaposlenosti, najveći problem u Bosni i Hercegovini je što je nezaposlenost strukturne prirode. To znači da najveći udio predstavljaju osobe koje su nezaposlene više od godinu dana. U 2020. godini stopa nezaposlenosti je iznosila 15,9%, te je blago povećana za 0,2 procentna poena u odnosu na prethodnu godinu.¹³ I registrovana nezaposlenost bilježi pad. U prosjeku u 2020.g. bilo je oko 413.627 osoba nezaposleno, što je više za oko 11.781 nezaposlenu osobu.¹⁴ Pandemija koja je značajno utjecala na tržište rada bi dovela i do većeg broja registrovane nezaposlenosti. Pored toga u pandemijskoj godini, 2020, se počeo implementirati Zakon o posredovanju u zapošljavanju i pravima za vrijeme nezaposlenosti u Republici Srpskoj. Primjena zakona imala je za posljedicu da Zavod za zapošljavanje se oslobađa

od poslova u vezi sa zdravstvenim osiguranjem nezaposlenih osoba i omogućava mu obavljanje poslova posredovanja¹⁵, što je djelimično uticalo i na brisanje registrovanih sa evidencije nezaposlenih.

Istovremeno dok imamo povećanje nezaposlenosti, imamo i realni rast neto plata u Bosni i Hercegovini. Razlog za to može biti da većina otpuštenih radnika je imala neto primanja niža od prosječne plate, a „bolje plaćena“ radna mjesta su bila i otpornija na krizu.

Posmatrano po dobnim skupinama, najveću stopu nezaposlenosti bilježe mladi 15-24 (36,6%), a najnižu starosna skupina od 50-64 (10,5%). Za razliku od stope zaposlenosti, stopa nezaposleni ne bilježi visok gender jaz (14,1% muškarci u odnosu

¹¹ Anketa o radnoj snazi, BHAS

¹³ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Saopštenje Ankete o radnoj snazi u Bosni i Hercegovini, 05.maj 2021

¹⁴ Agencija za rad i zaposljavanje Bosne i Hercegovine, „Detaljna statistika za 2020 godinu“

¹⁵ Evropska Komisija, „Izveštaj o Bosni i Hercegovini za 2020.“, Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija Saopštenje o politici proširenja EU-a za 2020.

na 18,5% žene). Gender jaz se blago smanjio u 2020.godini u odnosu na 2019.godinu odnosno sa 4,8 procentna poena smanjio se na 4,4 procentnih poena.

Velika razlika između anketno nezaposlenih i nezaposlenih koji su registrovani u biroima za zapošljavanje ukazuje na postojanje sive ekonomije što dodatno otežava kreiranje i implementiranje **aktivnih politika zapošljavanja**. Podaci o aktivnim politikama zapošljavanja u Bosni i Hercegovini nisu konsolidovani. Jedini dostupni podaci o aktivnim politikama su oni koji

se sprovode putem biroa za zapošljavanje. Prema metodologiji EUROSTAT-a u aktivne mjere uračunati su i administrativni troškovi biroa za zapošljavanje (režije, plate zaposlenih), ali u ovom Izvještaju aktivne mjere ne obuhvataju administrativne troškove. Pasivne mjere zapošljavanja su veće od aktivnih ali se razlika smanjuje. U pasivne mjere su uračunati, pored novčanih naknada u slučaju nezaposlenosti i novac koji biroi plaćaju fondovima za zdravstveno osiguranje, što predstavlja dodatno opterećenje za adekvatnije ciljanje aktivnih politika zapošljavanja.

Grafikon 4: Aktivne i pasivne mjere zapošljavanja u Bosni i Hercegovini u 2020. godini

Izvor: Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine

Prema dostavljenim podacima Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine u aktivne i pasivne mjere zapošljavanja u Bosni i Hercegovini utrošeno je više od 193 miliona KM u 2020 godini, što predstavlja povećanje od skoro 40 miliona KM. Vidljivo je u prethodnom grafikonu da su ti izdaci uslovljeni sa pandemijom Covid-19, budući da značajan udio predstavljaju izdvajanja na pasivne mjere. U aktivne politike zapošljavanja utrošeno je oko 77,64, što je za skoro 5 miliona KM manje nego u prethodnoj godini.

U pogledu pasivnih mjera došlo je do značajnih promjena jer je utrošeno 115,5 miliona KM što je za skoro 44 miliona više nego 2019 godine. Posmatrajući period 2016.-2020. godinu u prve dvije godine više se sredstava izdvajalo za pasivne mjere nego za aktivne, što je promijenjeno u 2018. i 2019. godini. Nažalost, pandemija je pored zdravstvenog sektora značajno uticala na tržište rada tako da je u 2020.godini utrošeno više

sredstava u pasivne politike i to za skoro 38 miliona. Što se tiče obuhvata novčanim naknadama nezaposlenih osoba ona se povećala u 2020.godini u odnosu na prethodnu i to sa 3,2% u 2019.godini na 4,4%. Razlog za to je prije svega porast broja novo nezaposlenih osoba, a ne smanjivanje dugoročno nezaposlenih. Pravo na novčanu naknadu se razlikuje između entiteta, ali u oba entiteta dugoročno nezaposleni ne ostvaruju pravo na novčanu naknadu. Nominalno posmatrano, u Bosni i Hercegovini, prosječan mjesečni broj korisnika novčanih naknada u slučaju nezaposlenosti iznosio je 18.166 u 2020.godini što predstavlja povećanje za 5.697 u odnosu na prethodnu godinu.

I dalje su u oba entiteta najpopularnije mjere koje se odnose na podršku zapošljavanja i rehabilitaciju, a za njom slijedi start-up poduzetništvo.

U Bosni i Hercegovini je i dalje sve popularniji **trend zapošljavanja u inostranstvu**. Jedinstvena

statistika o ovome ne postoji, ali postoje podaci kojima raspolaže Agencija za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine.

BiH trenutno ima potpisane međudržavne sporazume o zapošljavanju sa Slovenijom, Srbijom i Katarom, te međuinstitucionalni Dogovor o posredovanju pri zapošljavanju radnika iz BiH u Njemačkoj na određeno vrijeme, a koji se odnosi samo na osobe sa završenom srednjom medicinskom školom. Od navedenih sporazuma trenutno se implementiraju samo Slovenija i Njemačka, dok iz Katara i Srbije nema radnih ponuda. Od 2013. godine do kraja 2018. godine u Sloveniji je zaposleno 35.999 osoba (oko 70% su osobe od 30-45 godina). Samo u 2019. godini, prema dostavljenim podacima Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine, u Sloveniji je zaposleno 14.581 radnika, a u pandemijskoj 2020. godini skoro duplo manje odnosno 7.887. Dominantna starosna grupa je 25-29 a 99% zaposlenih u Sloveniji su muškarci. Kada su u pitanju zanimanja i dalje su najtraženiji vozači motornih vozila, te varioci – na oba zanimanja otpada. Rast je evidentan budući da je u četverogodišnjem periodu 2013.-2016. u Sloveniji zaposleno 10.831, a za samo dvije godine (2017. i 2018.) taj broj iznosi 35.999 osoba. U Njemačkoj u periodu 2013.-2018. zaposleno je 4.552 medicinskih radnika preko Agencije za rad i zapošljavanje a oko 60% su osobe od 20-30 godina. U Saveznoj Republici Njemačkoj u 2019. godini do 20.07.2019. ukupno je izdato 683 radne dozvole. U 2020. godini dolazi do smanjenja broja zaposlenih u Njemačkoj koja su se ostvarila preko Agencije za rad i zapošljavanje. Tako je 2020. godine 553 osobe su zaposlene. Kao i sa Slovenijom dominantna starosna grupa je 25-49, a za razliku od Slovenije 41% su muškarci a 59% žene. U poređenju sa prošlom godinom došlo je do većeg gender balansa (u 2019. godini 63,9% su bile žene).

Sa Slovenijom postoji odredba u ugovoru da osoba mora biti evidentirana u zavodu za zapošljavanje, dok sa SR Njemačkom taj uslov ne postoji.

Sporazum sa Katarom se ne implementira jer nije definirana procedura za provođenje Sporazuma, te zbog toga nema ni radnih ponuda iz ove države.

Također, za Bosnu i Hercegovinu je i dalje karakterističan visok udio **neaktivnog**

stanovništva, iako se on smanjio u 2020. godini.

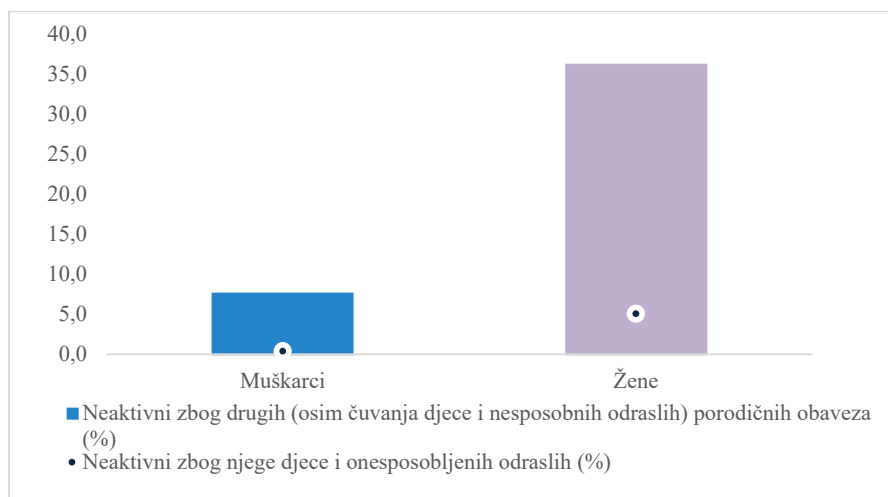
Neaktivno stanovništvo je ono koje je nezaposleno a i da im bude ponuđen posao ne bi ga prihvatili. Anketa o radnoj snazi za 2020. godinu bilježi stopu aktivnosti od 47,7% što predstavlja povećanje od 5,6% u odnosu na prethodnu godinu.

Ovo je najveće povećanje u pogledu stope aktivnosti i najveća aktivnost u Bosni i Hercegovini od kako se ona mjeri. Jedno od objašnjenja može biti i u metodologiji izrade Ankete o radnoj snazi. Naime, Anketa o radnoj snazi u Bosni i Hercegovini se u periodu od 2006. do 2009. godine provodila jedanput godišnje, u aprilu i njeno provođenje na terenu je trajalo dvije sedmice. Od januara 2020 godine Anketa o radnoj snazi se provodi kontinuirano, tokom cijele godine sa kvartalnom objavom podataka. Upravo u aprilu odnosno u drugom kvartalu je znatno niza aktivnost u odnosu na treći kvartal i četvrti kvartal posebno radi poljoprivrednog sektora. Tako da to može biti jedno od objašnjenja za povećanje stope aktivnosti, jer je vidljivo i povećanje zaposlenosti u sektoru poljoprivrede. Na osnovu raspoloživih podataka ne možemo zaključiti da li je došlo do povećanja poljoprivredne aktivnosti radi pandemije, ili je ona bila i ranije prisutna samo nije bila u toj mjeri obuhvaćena Anketom o radnoj snazi radi primjenjivane metodologije.

Iako je stopa aktivnosti najveća od kako se mjeri ona je i dalje niska u poređenju sa zemljama regiona, a posebno u poređenju sa Evropskom Unijom, što znači da je potrebno upotrijebiti aktivacijske politike zapošljavanja sa posebnim fokusom za žene i mlade. Prema dobnim skupinama, stopa aktivnosti je najizraženija za starosnu skupinu od 25-34 (75,3%), i ona je nepromijenjena u odnosu na prethodnu godinu. Najniža stopa aktivnosti zabilježena je kod starijih osoba odnosno za stare 65+ (5,1%) i mlade 15-24 (33,2%). Postoji značajna razlika u genderu pogledu stope aktivnosti pri čemu je za muškarce veća od žena (59,2% u odnosu na 36,7%), od čak 22.5 procentnih poena. Iako se aktivnost povećala i za muškarce i žene u 2020 godini, gender jaz se povećao jer je u 2019 godini iznosio 18,8 procentnih poena. Žene najviše navode kao razlog neaktivnosti brigu o domaćinstvu. U poređenju sa zemljama regiona, Bosna i Hercegovina ima najveću neaktivnost, a Albanija najmanju.¹⁶

¹⁶ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_labour_market_statistics

Grafikon 5: Udio ekonomski neaktivnih osoba u dobi od 20-64 prema spolu i razlogu neaktivnosti , 2019

Izvor: Podaci su dobiveni na zahtjev od Agencije za statistiku BiH, trenutno raspoloživi za 2019 godinu

Osobe sa invaliditetom su i dalje posebno diskriminirane na tržištu rada jer i pored izdvajanja na aktivne politike zapošljavanja OSI, oni nemaju svugdje omogućen fizički pristup poslu radi neprilagođenosti infrastrukture (trotoari, javni prevoz, razni objekti i javne ustanove).

Tržište rada u Bosni i Hercegovini i dalje se suočava sa brojnim izazovima. Ne postoji sistem monitoringa potražnje i ponude za radnom snagom što dodatno otežava upravljanje sa aktivnim politikama zapošljavanja kao i sa usklađivanjem obrazovanja i tržišta rada. Da bi se aktivne politike adekvatno planirale neophodno je da se zavodi za zapošljavanje „oslobode“ od socijalnih politika.

Nedostatak radnih mjesta koja bi apsorbirala ponudu radne snage i dalje ostaje jedan od ključnih

problema. Postoje inicijative da se smanje doprinosi na plate što bi uticalo na smanjenje sive ekonomije, i samim tim povećala bi se zaposlenost. Takođe, pored smanjivanja doprinosa, postoje inicijative o smanjivanju procedura za pokretanje malih i srednjih preduzeća, što bi trebalo rezultirati kreiranjem novih radnih mjesta. U slučaju smanjivanja doprinosa neophodno je iznaći alternativne izvore finansiranja zdravstvenog, penzionog i fonda za nezaposlene. Postoje određene preporuke koje predviđaju povećanje PDV-a u zamjenu za niže doprinose. Potrebno je biti posebno pažljiv pri tome i uraditi analizu uticaja povećanja PDV-a na siromaštvo stanovništva.

Siromaštvo, socijalna zaštita i ljudska prava

Siromaštvo

Jedan od strateških ciljeva identificiranih Strateškim okvirom za Bosnu i Hercegovinu je: Smanjiti siromaštvo i socijalnu isključenost. Ispunjenje ovog cilja u narednom trogodišnjem periodu za rezultat bi imalo poboljšanje položaja ranjivih grupa koje čine: osobe sa invaliditetom, Romi, povratnici i interno raseljene osobe, obitelji sa dvoje i više djece, starije osobe, nezaposleni, niskokvalificirani radnici, žene, mladi i djeca. Također, Agenda 2030 je od svojih 17 postavljenih ciljeva prvi i drugi cilj se izravno odnose na smanjenje siromaštva i iskorjenjivanje gladi u svijetu.

Siromaštvo u Bosni i Hercegovini najčešće se mjeri indikatorima vezanim za potrošnju dok se višedimenzionalnost siromaštva posmatra kroz zdravlje, obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i pristup ustanovama socijalne zaštite. Prema posljednjim dostupnim podacima Agencije za statistiku 16,9% stanovništva živjelo je u

relativnom siromaštvu. Najbogatija petina je 4,9 puta više trošila u odnosu na najsiromašniju petinu.

Na osnovu podataka Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine¹⁷, stopa siromaštva starih (65+) te djece (<15godina), je veća od prosječne za zemlju. Stopa siromaštva starih iznosi 19,6%, a udio djece koja žive u domaćinstvima koja su relativno siromašna je 18,7%.

I obuhvat penzijama kod osoba starijih od 65 godina je nizak i iznosi 72,8%. Također, starije osobe koje nisu siromašne imaju veći obuhvat penzijama.¹⁸ Obuhvat penzijama je veći u gradskim domaćinstvima nego u ruralnim domaćinstvima (73%, u odnosu na 64%).

Prema statusu zaposlenja nosioca domaćinstva, u najvećem riziku od siromaštva su domaćinstva u kojima je nosilac domaćinstva nesposoban za rad (38,5%), a najmanja je kada je nosilac domaćinstva zaposlen 11,6%.

Tabela 1. Stope siromaštva prema statusu zaposlenja nosioca domaćinstva

Status u zaposlenju nosioca domaćinstava	Broj siromašnih domaćinstava	Stopa siromaštva (%)
Zaposleni	47.955	11,6
Nezaposlen ili traži prvo zaposlenje	23.384	26,2
Domaćica	19.782	18,0
Nesposoban za rad	14.399	38,5
Penzioner	60.487	16,3
Ostalo	(4.612)	(32,9)
Ukupno	170.619	16,5

Izvor: BHAS na osnovu APD2015 i dostavljenih podataka DEP-u

Posebno treba istaknuti i to da se stope relativnog siromaštva značajno razlikuju urbano i ruralno. Relativna stopa urbanog stanovništva iznosi 11,3%, dok ruralnog 20,5%.¹⁹

Iako se relativno siromaštvo smanjilo to ne znači da je došlo do pada apsolutnog siromaštva. Relativno siromaštvo mjeri odnos između onih koji

najmanje troše sa ostalim domaćinstvima u Bosni i Hercegovini. Tako da smanjenje stope relativnog siromaštva može značiti da su najsiromašniji poboljšali položaj u odnosu na bogate, a može značiti i da su bogati pogoršali svoj položaj u odnosu na siromašne a da se stvarno stanje siromašnih nije promijenilo.

¹⁷ Podaci su dostavljeni Direkciji za ekonomsko planiranje na upit

¹⁸ Podaci dostavljeni Direkciji za ekonomsko planiranje BiH, a na osnovu Ankete o potrošnji domaćinstava

¹⁹ Anketa o potrošnji domaćinstava, 2011

Tabela 2. Pokazatelji siromaštva i nejednakosti Bosne i Hercegovine, 2011. i 2015.

	2011	2015
Broj relativno siromašnih domaćinstava	177.277	170.619
Relativna stopa siromaštva domaćinstava (%)	17,2	16,5
Broj relativno siromašnih pojedinaca	566.025	505.816
Relativna stopa siromaštva stanovništva (%)	17,9	16,9
Relativna linija siromaštva (KM)*	416	389
Apsolutna stopa siromaštva (%)	15	-
Jaz siromaštva	25,2	24,6
Kvintilni omjer S80/S20	4,9	4,9

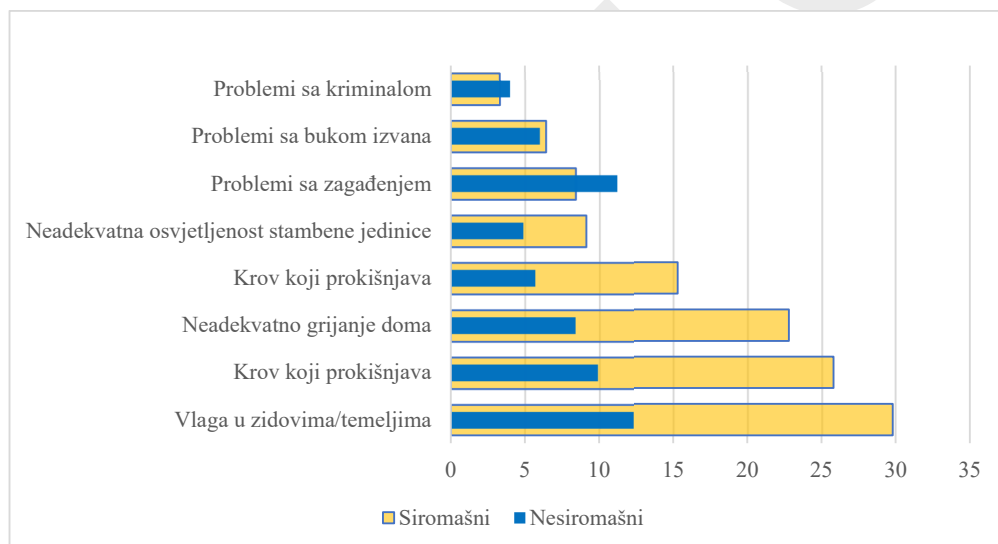
Izvor: BHAS

*Relativna linija siromaštva ne ovisi o inflaciji

U Bosni i Hercegovini većina domaćinstava živi u vlastitoj stambenoj jedinici. Ipak oni se susreću sa brojnim problemima vezanim za tu stambenu jedinicu. Problemi su posebno vidljivi između siromašnih i nesiromašnih porodica. Tako npr. trećina siromašnih domaćinstava se susreće sa

problemom vlage u zidovima odnosno temeljima, a 12,3% nesiromašnih domaćinstava se susreće sa istim problemom. Nesiromašna domaćinstva bilježe veće probleme samo zagađenjem, a problemi sa bukom i problemi bilježe neznatne razlike.

Grafikon 6: Problemi sa stambenom jedinicom sa kojima se susreću siromašna i nesiromašna domaćinstva

Izvor: Podaci dostavljeni od Agencije za statistiku BiH.

Bosna i Hercegovina nema pouzdane podatke o broju beskućnika, niti se oni periodično prikupljaju. Ono što je dostupno to je na osnovu Popisa iz 2013 godine, koji je zabilježio 184 beskućnika da žive u Bosni i Hercegovini.

Prema podacima EUROSTATA²⁰ u EU prosječno domaćinstvo je od ukupnih troškova nešto manje od 13% trošilo na hranu i piće. Za razliku od prosječnog EU domaćinstva, u Bosni i Hercegovini prema APD 2015 prosječno domaćinstvo je skoro trećinu svog budžeta izdvajalo na hranu i piće (29,5%).

Posmatrajući gradska i negradska domaćinstva, potrošnja je dosta slična s tim da je najznačajnija razlika vidljiva u u potrošnji za stanovanje, tj gradska domaćinstva imaju veću prosječnu potrošnju od negradskih domaćinstava.

Iako detaljniji podaci o potrošnji domaćinstava ne postoje nakon 2015. godine, prema Godišnjem izvještaju Centralne Banke Bosne i Hercegovine usljed značajnog rasta nezaposlenosti, smanjenog priliva doznaka te opšte nesigurnosti u 2020 godini doprinijeli su padu potrošnje domaćinstava.

²⁰ Podatak se odnosi na 2008 godinu

RCC u sklopu Balkan Barometra provodi i istraživanje²¹ prilikom čega računa Index očekivanja. Prema ovom Index, stanovništvo Bosne i Hercegovine je prošle godine imalo najniža očekivanja u poređenju sa drugim zemljama. U 2020. godini situacija se u pogledu ovog indexa se drastično smanjila što se može objasniti

pandemijom. Sve zemlje bilježe drastičan pad i tako je u Bosni i Hercegovini on iznosio 29/100 bodova. Niži index od Bosne i Hercegovine bilježe Albanija (20), Sjeverna Makedonija (28), Crna gora (27). Srbija je na identičnom nivou, a Kosovo* bilježi najviši index (35).

Sistem socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini

Sistem socijalne zaštite u BiH

Nadležnost u oblasti socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini je na entitetskom, kantonalnom nivou i Brčko distriktu. Zbog finansijskih ograničenja na svim nivoima vlasti, prava socijalne zaštite propisana zakonima iz ove oblasti nisu u potpunosti provedena u praksi, tako da se neke beneficije ne isplaćuju ili se iznosi smanjuju.

Prava iz socijalne zaštite uglavnom se utvrđuju na temelju statusa, što dovodi do nejednakosti u pružanju socijalnih naknada. Službe za socijalnu zaštitu nemaju dovoljno kapaciteta za procjenu potreba ugroženih skupina, niti finansijskih sredstava za pružanje odgovarajuće podrške. Spor privredni oporavak, loše makroekonomske performanse i neadekvatno ekonomsko upravljanje i dalje rezultiraju kontinuirano visokom stopom nezaposlenosti, velikim brojem radno sposobnog stanovništva isključenog sa tržišta rada te, posljedično, visokom stopom siromaštva u Bosni i Hercegovini, kao i usložnjavanjem problema socijalne isključenosti.

Sistem socijalne zaštite sastoji se od komponente socijalnog osiguranja i socijalne pomoći. Ovo za rezultat ima teritorijalne razlike i nejednakost kod pružanja naknada i usluga.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine objavljuje podatke o korisnicima svih oblika mjera

i usluga socijalne zaštite i podatke o ustanovama socijalne zaštite i zaposlenim u tim ustanovama. Podaci su razvrstani prema starosti korisnika, stepenu ugroženosti, vrsti socijalnih potreba i ustanovama za pružanje socijalne zaštite.

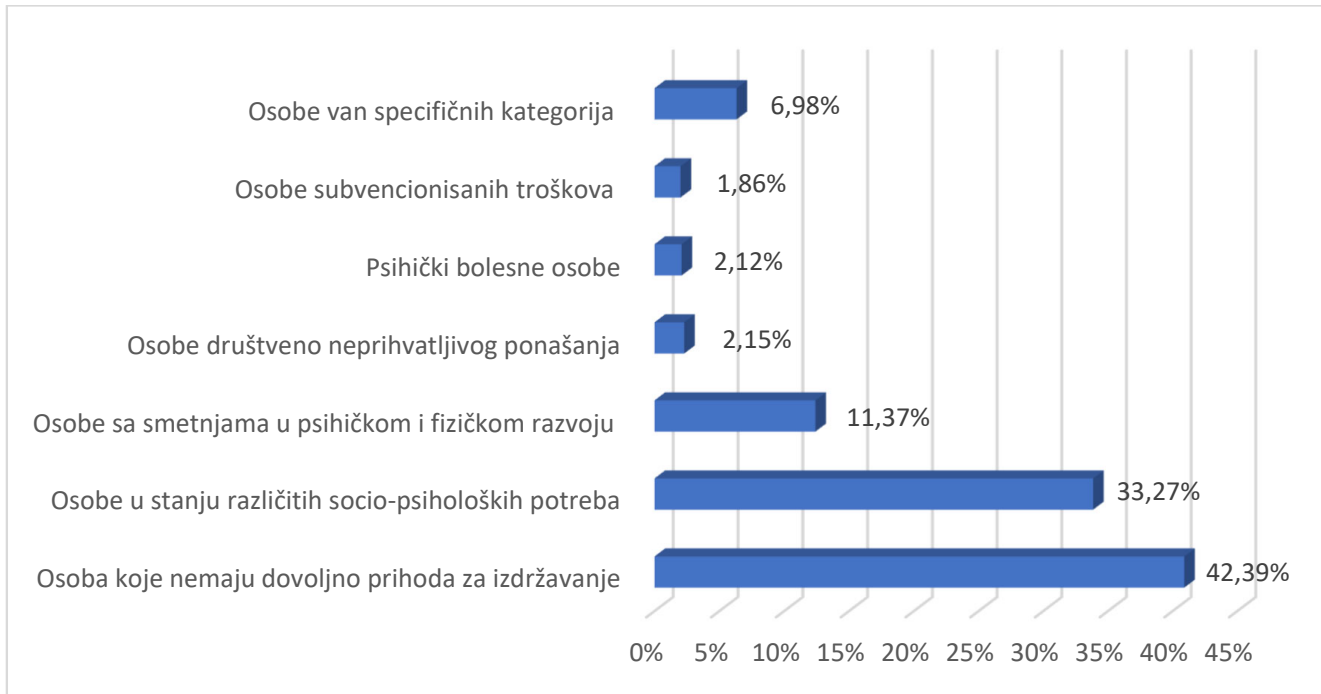
Prema posljednjim zvaničnim podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine u 2020.²² godini jedan od oblika socijalne zaštite primalo je ukupno 546.605 korisnika, što je povećanje od 6.303 korisnika u odnosu na 2019. godinu, kada je taj broj iznosio 540.302 korisnika. Od toga, 426.730 su punoljetni korisnici ili 78,06%, a 119.875 su maloljetni korisnici ili 21,94%, gdje malo više prednjače osobe muškog pola.

Gledano po kategorijama punoljetnih korisnika, najviše je osoba koje nemaju dovoljno prihoda za izdržavanje, njih 180.923 ili 42,39%. Zatim slijede osobe u stanju različitih socio – psiholoških potreba koju čine 141.305 ili 33,27%. Osoba sa smetnjama u psihičkom i fizičkom razvoju bilo je 48.538 ili 11,37 %. Osoba društveno neprihvatljivog ponašanja bilo je 9.183 korisnika ili 2,15 %. Psihički bolesnih bilo je 9.047 korisnika ili 2,12 %. Osoba subvencioniranih troškova bilo je 7.942 korisnika ili 1,86 %. Bez specifičnih kategorija bilo je 29.792 korisnika ili 6,98 %.

²¹ „Balkan Barometer – Public Opinion 2021“, RCC, <https://www.rcc.int/balkanbarometer/publications>

²² Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020.godine

Grafikon 7: Punoljetni korisnici socijalne zaštite, 2020. godina

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Starateljstvo nad punoljetnim osobama u 2020. godini, imalo je 4.938 osoba, bez većih polnih razlika. Od ovog broja, najviše ih je u kategoriji od 51-70 godina 39,02 %.

Kad su u pitanju maloljetni korisnici socijalne zaštite u BiH, od 119.875 maloljetna korisnika, najviše ih je u kategoriji od 7-14 godina starosti 32,02%,

Posmatrano prema kategorijama, najviše maloljetnih korisnika bilo je iz kategorije ugroženih porodičnom situacijom, njih 50.224 ili 41, 89 % i ta kategorija bilježi kontinuirano blago smanjenje u odnosu na prethodne godine. Takođe, brojnije kategorije čine maloljetna lica u stanju različitih socijalno – zaštitnih potreba kojih je bilo 42.594 ili 35,53 %, maloljetna lica sa smetnjama u psihičkom i fizičkom razvoju kojih je bilo 15.113 ili 12,60 % maloljetna korisnika, osobe društveno neprihvatljivog ponašanja kojih je bilo 4.963 ili 4,14 % maloljetna korisnika, dok je bez specifičnih kategorija (ostali) bilo je 6.475 ili 5,40 % maloljetnih korisnika

Broj centara za socijalni rad u Bosni i Hercegovini se tri godine za redom povećava, i od 117 centara iz 2018. godine, odnosno 120 centara iz 2019. godine, u 2020 godini se povećao na 121 centar.²³ Takođe, povećao se i broj radnika zaposlenih u

Centrima za socijalni rad kojih je u 2019. godini bilo 1.568 zaposlena, dok je u 2020. godini taj broj iznosio 1.624 zaposlena, od čega u velikom broju dominiraju osobe ženskog pola.

Broj slučajeva odrađenih u Centrima za socijalni rad u 2020. godini iznosi je 491.381 i veći je za 55.005 slučajeva u odnosu na 2019. godinu kada je taj broj iznosio 436.376 slučajeva. Broj intervencija pruženih u Centrima u 2020. godini iznosio je 459.250 intervencije i manje ih je za 31% u odnosu na 2019. godinu kada je taj broj iznosio 664.944 intervencija.

Bosna i Hercegovina na svom tranzicijskom putu, kao i putu ka pridruživanju Evropskoj uniji, suočena je sa velikim izazovima prilagođavanja svoga zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije. Posljednjih godina kreiran je određeni broj strateških dokumenata čime je napravljen značajan pomak u oblasti sistema socijalne zaštite stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Kad je u pitanju socijalna zaštita, Bosna i Hercegovina se i u 2020. godini suočavala s brojnim ozbiljnim i urgentnim socijalnim izazovima, koji se moraju rješavati kroz poboljšanje sistema socijalne zaštite i socijalne inkluzije, izmjenu zakonodavstva, izradu

²³ Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020.godine

jedinstvenog registra korisnika socijalnih naknada i izjednačavanje prava, različitih kategorija osoba s invaliditetom kako bi se postigla bolja ciljanost socijalnih transfera.

Ljudska prava

Prava svakog pojedinca u Bosni i Hercegovini propisana su Ustavom Bosne i Hercegovine, međunarodnim ugovorima ili potpisanim Konvencijama i zakonima. Ustavom Bosne i Hercegovine, kao i u ustavima oba entiteta, navedena su određena građanska, politička, ekonomska, socijalna i kulturna prava. Pored toga, Ustav Bosne i Hercegovine predviđa izravnu primjenjivost Evropske konvencije za zaštitu ljudskih i temeljnih prava.

Nema državne strategije za smanjenje siromaštva i za socijalnu inkluziju i zaštitu, niti sistema za praćenje realizacije strateške politike u cijeloj državi. Kada su u pitanju osobe s invaliditetom, još uvijek prevladava institucionalna zaštita. Ne pruža se adekvatna podrška uslugama u zajednici koje omogućuju samostalan život niti postoji sveobuhvatna strategija deinstitucionalizacije. Na entitetskom nivou postoji širok spektar strategija i zakona koji se odnose na socijalnu inkluziju i zaštitu, ali se u većoj mjeri ne sprovode zbog nedostatka sredstava, neadekvatnih procedura, standarda i praksi upućivanja, te slabije koordinacije.

Sistem socijalne zaštite i dalje je nerazvijen, a efikasnost socijalnih transfera ograničena. Socijalna pomoć nije dobro ciljana niti je zasnovana na potrebama zbog nepostojanja adekvatnog sistema za prikupljanje podataka. Veliki broj ljudi u Bosni i Hercegovini nije pokriven javnim zdravstvenim osiguranjem i kao takvi nemaju pravo na osnovni paket zdravstvenih usluga.

Pored toga, zbog visoko decentralizovane strukture upravljanja, uslovi za dobijanje socijalne pomoći se razlikuju između entiteta, distrikta i kantona. Uz razlike u uslovima za dobijanje socijalne pomoći, postoje i razlike u pokrivenosti, što utiče na efikasnost i visinu pomoći. Saradnja centara za socijalni rad i zavoda za zapošljavanje nije dobro uspostavljena.

Što se tiče zabrane diskriminacije u zapošljavanju i socijalne zaštite, iako se zakoni o radu u

zemlji bave pitanjem zabrane diskriminacije na poslu, osim okvira politika koji imaju za cilj povećanje mogućnosti zapošljavanja za osobe sa invaliditetom, ne postoje strategije ili akcioni planovi koji su izrađeni konkretno za diskriminaciju u vezi sa zapošljavanjem. Institucija Ombudsmana za ljudska prava je tijelo zaduženo za zaštitu od diskriminacije.²⁴

Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine je u 2020. godini uradila više specijalnih Izvještaja koji se odnose na ljudska prava i to:

- Specijalni izvještaj o ulozi inspeksijskih organa u zaštiti ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, novembar 2020 godine;
- Specijalni izvještaj o položaju žrtava nasilja u porodici u Kantonu 10, septembar 2020. godine;
- Specijalni izvještaj o zastupljenosti konstitutivnih naroda i ostalih u institucijama, upravnim organizacijama i regulatornim tijelima Bosne i Hercegovine, Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske, Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine i kantona Federacije Bosne i Hercegovine sa izuzetkom policijsko-sigurnosnih struktura;
- Specijalni izvještaj o pravu na slobodu mirnog okupljanja, februar 2020. godine²⁵

Usvojen je i treći Akcioni plan za provođenje Rezolucije Vijeća sigurnosti UN 1325 „Žene, mir, sigurnost“ u Bosni i Hercegovini za period 2018.-2022. godine, koji nije podržan od strane Vlade Republike Srpske i treći Gender akcioni plan BiH za period 2018. –2022. godine Takođe, određeni napredak postoji kada su u pitanju ljudska prava manjina. Strateški pristup za integraciju prema Romima u kontinuitetu se realizuje usvajanjem trećeg Akcionog plan za Rome u oblasti stambenog zbrinjavanja, zapošljavanja i zdravstvene zaštite 2017.-2020. godine i Okvirni plan o obrazovnim potrebama Roma 2018.-2022. godine, koji prate godišnje izdvajanje sredstava u budžetu Bosne i Hercegovine.

U godišnjem izvještaju Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2020. godinu,²⁶ ovaj

²⁴ https://europa.ba/wp-content/uploads/2020/10/Izvjestaj_za_BiH_za_2020_godinu.pdf
²⁵ <https://www.ombudsmen.gov.ba/Dokumenti.aspx?id=28&tip=4&lang=BS>

²⁶ Godišnji izvještaj o rezultatima aktivnosti Institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2020. godinu

instituciji se obratilo se ukupno 7.931 građana, dok je taj broj u 2019. godini iznosio 13.292, što je smanjenje za 40%. Registrovano je 2.716 žalbi što je u odnosu na 2019. godinu kada je registrovano 3.218 žalbi smanjenje za 15,6%.

U izvještajnom periodu izdato je ukupno 270 preporuka (u 312 predmeta), što u odnosu na 2019. godinu kada su registrovane 304 preporuke u 374 predmeta predstavlja smanjenje od 16,6%, od čega je 98 u potpunosti realizovanih, 6 djelimično realizovano i 67 preporuka po kojima je ostvarena saradnja s ovom institucijom.

U ovoj godini pandemije COVID-19, od strane nadležnih tijela vlasti preduzimate su mjere za suzbijanje širenja virusa koje su dovele i do ograničenja ljudskih prava. Posljedice su se osjetile u svim sferama života. Tokom trajanja pandemije, javnost je bila posebno zainteresovana za informacije koje su se odnosile na odluke koja su organi donosili u vezi sa slučajevima kršenja obaveze samoizolacije i građana pozitivnih na koronavirus, kao i na pitanja vezana za prelazak granice zemlje. U ovim predmetima Ombudsmeni su koliko je to bilo moguće promptno reagovali upravo zbog pravovremenog djelovanja pomoći građanima, zbog odluka i mjera koje su se preduzimale u cilju zaštite stanovništva.

Institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine je u aprilu 2020. prezentovala dokument „Covid-19 i efekat na ljudska prava“ u kojem je predstavljen kratak pregled implikacija borbe protiv COVIDA-19 po zaštitu ljudskih prava s akcentom na Zapadni Balkan. Tok i razvoj pandemije COVIDA-19 i odgovori država na nju su nepredvidljivi i podliježu preispitivanju i čestim promjenama. Stoga, s obzirom na fluidnu prirodu sadašnje situacije, u navedenom dokumentu se nastojalo da se poveća svijest o mogućim pitanjima u vezi s pandemijom COVIDA-19 i ljudskim pravima.²⁷

Neophodan je sveobuhvatniji i integrisani pristup populaciji Roma kako bi se podstakla njihova socijalna inkluzija. Usaglašavanje Bosne i Hercegovine sa zajedničkom vanjskom i sigurnosnom politikom Evropske unije se tek treba unaprijediti. Kapacitet za upravljanje migracijama, posebno u radu sa ranjivim grupama, treba dalje jačati. Fokusiranje na usvajanje cjelodržavne

strategije u oblasti ljudskih prava i borbe protiv diskriminacije, te uspostavljanje harmonizovanog djelotvornog i besplatnog sistema pravne pomoći u cijeloj državi te suzbijanja diskriminacije posebno u doba pandemije koronavirusa, predstavlja izazov za naredni period.

Izazovi u pogledu ranjivih ciljnih skupina:

Djeca

Sistem socijalne zaštite djece i porodica sa djecom u Bosni i Hercegovini je organizovan i uređen kroz zakone o socijalnoj zaštiti, dječjoj zaštiti i porodične zakone i provodi se prvenstveno putem Centara za socijalni rad i ustanova socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine, te Javnog fonda za dječju zaštitu u Republici Srpskoj. Zakonom su utvrđeni različiti oblici prava koji su zasnovani na principu ljudskih prava, a usmjereni su na određene kategorije djece u stanju socijalne potrebe.

Djeca u Bosni i Hercegovini se svakodnevno suočavaju sa brojnim izazovima u ostvarivanju svojih prava. Nažalost, rijetko postoje reakcije na slučajeve kršenja prava djeteta, a još rjeđe se primjenjuje efikasan pravni lijek. Sveobuhvatna prava garantovana djeci, u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta, ostaju puka forma ukoliko zemlje nemaju adekvatne pravne okvire kojima se omogućuje da djeca budu svjesna svojih prava, da su im dostupni pravni lijekovi i da mogu tražiti zaštitu ili nadoknadu za čitav niz kršenja prava koja bi mogli iskusiti.

Do danas, reformski naporu u Bosni i Hercegovini su se većinom fokusirali na reakcije pravosuđa u slučajevima maloljetničkog prestupništva. Mnogo manje pažnje je posvećeno načinima na koji pravosudni sistem podržava djecu čija su prava prekršena u slučajevima kada su ona žrtve krivičnog djela.

Podaci o djeci žrtvama krivičnih djela često nisu sveobuhvatni, niti su lako dostupni. Međutim, prema podacima Visokog sudskog i tužilačkog vijeća Bosne i Hercegovine raste broj prijavljenih krivičnih djela u kojima su žrtve upravo djeca. Sistemi za prikupljanje podataka trebalo bi da budu koordinirani između sistema za dječju zaštitu i krivičnog pravosuđa, u slučajevima gdje je to moguće. Bosna i Hercegovina ima obavezu preduzeti sve što je neophodno kako bi se izričito

²⁷

https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2020050812314379b_os.pdf

zabranilo fizičko kažnjavanje djeteta u svim sredinama, uključujući i porodicu.

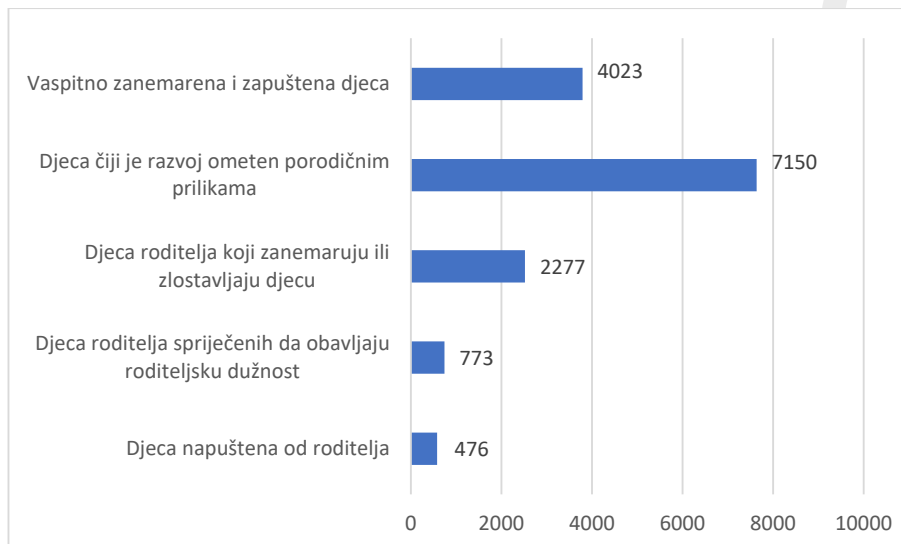
Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine ²⁸ starateljstvo nad maloljetnim osobama u 2020. godini imalo je 1.227 osoba, bez većih polnih razlika.

Djece u hraniteljskim porodicama u 2020. godini bilo je 459. Usvojene djece u 2020. godini bilo je 30 i za jedno dijete je više nego u 2019. godini. Najviše je u kategoriji djece napuštenih od roditelja, njih 18.

Broj djece napuštene od roditelja u 2020. godini iznosio je 476 i najmanji je u zadnjih 5 godina. Djece roditelja spriječenih da obavljaju roditeljsku dužnost, bilo je 773, djece bez oba roditelja bilo je 520 i djece roditelja lišenih roditeljskih prava bilo je 175.²⁹

Veće kategorije čine: djeca čiji je razvoj ometen porodičnim prilikama kojih je 7.150, vaspitno zanemarena i zapuštena djeca 4.023 i djeca roditelja koji zanemaruju ili zlostavljaju 2.277.

Grafikon 8: Djeca u stanju socijalne potrebe

Izvor: Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020.godine

U cijelom svijetu je pandemija COVID-19 prekinula obrazovanje djece i mladih, te prijeti pogoršanjem socijalne uključenosti i postojeće nejednakosti u učenju. Nakon što su u martu 2020. godine škole zatvorene širom zemlje, institucije nadležne za oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini su pokrenule e-učenje. Najveći broj djece i mladih koji pohađaju osnovno, srednje i tercijarno obrazovanje imalo je pristup e-učenju. Međutim, djeca i mladi izvan sistema obrazovanja i bez adekvatnog pristupa informacionim i komunikacijskim tehnologijama i internetu bili su lišeni mogućnosti e-učenja. Romska djeca su disproporcionalno pogođena i mnogi još nemaju pristup internetu. Djeca predškolske dobi su najveća grupa koja je učila od kuće u toku trajanja mjera strogog zatvaranja: 82% djece predškolske

dobi nije išlo u predškolske ustanove kada su one bile zatvorene.³⁰

U uslovima pandemije korona virusa, djevojčice i dječaci s teškoćama u razvoju mogu biti izloženi riziku od isključenosti iz obrazovanja ako programi za učenje na daljinu nisu pristupačni ili ako ne posjeduju asistivne uređaje³¹ koji im omogućavaju učestvovanje i koji su prilagođeni njihovim potrebama u učenju.

Problem vršnjačkog nasilja je i dalje jako izražen, što je vidljivo iz predmeta registrovanih u instituciji Ombudsmena Bosne i Hercegovine. U većini slučajeva radi se o verbalnom nasilju u osnovnim i srednjim školama. Vršnjačko nasilje se najčešće dešava u školi, za vrijeme odmora, u učionicama, na hodnicima ili u dvorištu.

²⁸ Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020.godine

²⁹ Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020.godine

³⁰ Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini - UNDP, Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu.

³¹ Primjeri uključuju glasovne kalkulatorne, alate za uvećanje teksta, alternativne tastature i audio knjige.

UNICEF u partnerstvu sa IFS-EMMAUS i finansijskom podrškom vlade Švedske, je tokom 2020. godine provodio različite intervencije u Bosni i Hercegovini za podršku lokalnim vlastima u sprečavanju i reagovanju na slučajeve nasilja nad djecom, te informisanje roditelja i djece.³²

Iako su dugoročni učinci pandemije COVID-19 i posljedice izloženosti djece online nasilju i dalje u velikoj mjeri nepoznati. Postoje sve brojniji dokazi da je uspostava kućnih izolacija, zatvaranja i ograničavanja rezultiralo prekidima usluga dječije zaštite ili zahtijevalo značajno prilagođavanje načina pružanja usluga. U mnogim slučajevima ograničenja kretanja i socijalnog distanciranja, briga za djecu od strane socijalnih radnika je imala negativne implikacije, jer su i socijalni radnici veći dio posla obavljali na daljinu nego putem lične posjete.

U najvećem riziku su djeca iz socijalno ranjivih porodica, čiji su roditelji nezaposleni i koji nemaju osnovne finansijske resurse. Djeca s invaliditetom, romska djeca i djeca koja žive u disfunkcionalnim porodicama i ona koja su izložena nasilju u porodici su često socijalno isključena. U poljoprivrednim domaćinstvima djeca su često pod pritiskom da se uključe u sezonski rad. Troškovi prevoza ili iznajmljenog smještaja predstavljaju značajnu prepreku nastavku obrazovanja u ustanovama za stručno obrazovanje ili na akademskom nivou za djecu iz manjih mjesta ili ruralnih sredina i iz kategorija s nižim dohotkom.

I dalje, glavni izazovi za socijalne usluge i socijalne službe su prema UNICEFU³³, decentralizacija, odgovornost, standardi i finansiranje. Uprkos relativno visokim izdavanjima BDP-a socijalnoj zaštiti u Bosni i Hercegovini, sredstva nisu dobro usmjerena. Postoji mogućnost poboljšanja efikasnosti u programima zaštite djece i sprečavanja i ublažavanja siromaštva.

Osiguranje uslova za poboljšanje položaja djeteta i kroz sprovođenje usvojenih akcionih planova koji se odnose na zaštitu prava djeteta ostaje izazov za naredni period.

Žene

Zakonom o ravnopravnosti polova („Službeni glasnik BiH“, br. 32/10), uređuje se, promovise i štiti ravnopravnost polova i garantuje jednake

mogućnosti svim građanima, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi društva, te sprječava direktnu i indirektnu diskriminaciju prema polu. Potpuna ravnopravnost polova garantuje se u svim sferama društva, a naročito u oblasti obrazovanja, ekonomiji, zapošljavanju i radu, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, javnom životu i medijima, bez obzira na bračno i porodično stanje. Diskriminacija po osnovu pola i polne orijentacije je zabranjena.

Agencija za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine ističe da je među prioritarnim oblastima: sprečavanje i suzbijanje nasilja na osnovu pola, uključujući nasilje u porodici i trgovinu osobama, rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim resursima, javni život i donošenje odluka te daljnje jačanje saradnje na regionalnom i međunarodnom nivou.³⁴

Od ukupnog broja aktivnog stanovništva 39,6 % se odnosio na žene. Stopa aktivnosti žena je iznosila 47,7 %, dok je stopa neaktivnosti iznosila 62,1 %. Od ukupnog broja zaposlenih osoba 38,3% su žene, dok je procenat nezaposlenih žena iznosio 46,3 %.³⁵

Što se tiče zastupljenosti žena u politici i javnom životu one su i dalje nedovoljno zastupljene. Od ukupnog broja 425 kandidata za načelnike/ce i gradonačelnike/ce, za Izbore 2020. godine, svega je 29 žena (6,82 %) u odnosu na 396 muškaraca (93,18 %), dok je za opštinska vijeća, skupštine opština, gradska vijeća, skupštine grada i Skupštinu Brčko Distrikta BiH 12.753 (42,27%) žena, a 17.415 (57,73%) muškaraca³⁶.

Navedeni Zakon o ravnopravnosti polova propisao je kvotu od 40 % za manje zastupljen pol, a Izborni zakon Bosne i Hercegovine je integrisao tu obavezu da se na kandidatskim listama mora naći minimalno 40 % manje zastupljenog pola. Procent od 42,27 % pokazuje da su svi politički subjekti ispoštovali tu kvotu radi „formalne“ obaveze, jer u suprotnom Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine ne bi ovjerila kandidatske liste. Kada govorimo o procentu 6,82% žena kandidatkinja za načelnice, to pokazuje da politički subjekti nisu ispoštovali kvotu od 40 % manje zastupljenog pola.

Žrtve nasilja u porodici u Bosni i Hercegovini dospjele su u središte interesovanja i zaštite

³² <https://www.unicef.org/bih/objave-medijska/C5%A1vedska-i-unicef-u-misiji-spre%C4%8Davanje-nasilja-nad-djecom-u-bih>

³³ <https://www.unicef.org/>

³⁴ <https://arsbih.gov.ba/#>

³⁵ Anketa o radnoj snazi 2020; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

³⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/op%C4%87inski-izbori-u-bih-a-gdje-su-%C5%BEene-/30842260.html>

društva, uslijed promjene zakonskih propisa, edukacije, jačanja kapaciteta i unapređenja prakse institucija za efikasniju primjenu zakona. Evidentan je napredak saradnje institucija i nevladinih organizacija. Žrtve nasilja u porodici su sve više ohrabrene da nasilje prijave nadležnim institucijama, subjektima zaštite i da se za pomoć obrate nevladinim organizacijama koje se bave pitanjima nasilja u porodici.

U Bosni i Hercegovini se pruža i niz specijaliziranih usluga podrške žrtvama nasilja. „Sigurne kuće“ su i dalje u većini slučajeva sa skromnim materijalnim finansiranjem, što je u suprotnosti sa postojećim aktima koji regulišu ovu oblast i što je razlog zbog kojeg su neke od njih morale biti zatvorene.³⁷

Gender akcioni plani Bosne i Hercegovine (GAP BiH) za period 2018.-2022. godine je treći dokument u ovoj oblasti koji sadrži strateške ciljeve, programe i mjere za ostvarivanje ravnopravnosti spolova u svim oblastima društvenog života i rada. Navedeni dokument sadrži mjere koje će biti provedene radi realizacije tri strateška cilja usmjerena na izradu, provođenje i praćenje programa mjera za unapređenje ravnopravnosti polova u institucijama vlasti po prioritetnim oblastima; izgradnju i jačanje sistema, mehanizama i instrumenata za postizanje ravnopravnosti polova, kao i uspostavljanje i jačanje saradnje i partnerstva.

Kroz usvajanje i implementaciju gender akcionih planova doprinosi se boljoj ravnopravnosti polova u svim sferama društva, a naročito u oblasti obrazovanja, ekonomiji, zapošljavanju i radu, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, javnom životu i medijima, bez obzira na bračno i porodično stanje.

Kao izazov i dalje ostaje potreba unapređenja entitetskih zakona i sistema za praćenje i prikupljanje podataka o slučajevima nasilja nad ženama. Pristup besplatnoj pravnoj pomoći i zastupanju pred sudom je veoma ograničen. Broj donesenih zaštitnih mjera je i dalje nizak, a opšti sistem za pružanje odgovora i podrške žrtvama treba poboljšati i unaprijediti u narednom periodu. Među prioritetnim oblastima su sprečavanje i suzbijanje nasilja na osnovu pola, uključujući nasilje u porodici i trgovinu osobama, rad, zapošljavanje i pristup ekonomskim

resursima, javni život i donošenje odluka te daljnje jačanje saradnje na regionalnom i međunarodnom nivou, ostaje izazov i u budućem periodu.³⁸

Mladi

Nezaposlenost je najvažniji problem koji pogađa mladu generaciju, jednako u urbanim i ruralnim dijelovima u Bosni i Hercegovini. U kombinaciji sa stambenim problemima i stalnom ekonomskom krizom, mladi ljudi zapadaju u stanje očaja i beznađa, i planiraju iseljavanje kao jedinu mogućnost da sebi osiguraju dostojniju budućnost. Jako veliki broj mladih ljudi napustilo je Bosni i Hercegovini i taj trend se i dalje nastavlja, što je pogubno za dugoročnu mogućnost pokretanja i održanja ekonomskog razvoja.

Prema Anketi o radnoj snazi za 2020. godinu, zaposlenih mladih osoba u dobi od 15-24 godine je bilo 9,9 % i taj procent je veći nego u odnosu na 2019. godinu, kada je iznosio 8,4%.

Stopa nezaposlenosti mladih u dobi od 15 do 24 godine za 2020. godinu iznosila 36,6 % i veća je za 2,8 % u odnosu na 2019. godinu kada je iznosila 33,8%, a manja je za 2,2 procenata u odnosu na 2018. godinu kada je iznosila 38,8%.³⁹

Pored pitanja zaposlenosti, obrazovanje i obuke su najvažniji elementi kojima se određuje ekonomski i socijalni položaj mladih.

U cilju unapređenja položaja mladih u Bosni i Hercegovini potrebno je provođenje reformi nastavnih planova i programa kako bi naglasak bio na razvijanju vještina, posebno besplatnih. Na taj način mladima će biti omogućeno da svoje sposobnosti i vještine razvijaju u skladu sa potrebama tržišta rada, kao i da imaju veća samostalnost u traženju posla. Ovakva politika će indirektno doprinijeti i povećanju društvenog kapitala.

Mladi ljudi više nego ikada izražavaju želju za trajnim napuštanjem zemlje kako bi riješili pitanje nezaposlenosti i unaprijedili standard svog života. Neophodno je stvoriti pozitivno društveno okruženje sa mnogo prilika za zapošljavanje i dobrim kvalitetom življenja kakvo će odgovarati potrebama mladih osoba. Da bi se promijenio prevladajući diskurs o 'neophodnosti' odlaska mladih, potrebno je stvoriti i stimulatívno

³⁷ Agencija za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine - <https://arsbih.gov.ba/209/>

³⁸ <https://arsbih.gov.ba/#>

³⁹ Anketa o radnoj snazi, 2020; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

okruženje u kom će oni moći realizovati svoj puni potencijal.

U cijelom svijetu je pandemija COVID-19 prekinula obrazovanje djece i mladih i prijeti pogoršanjem socijalne uključenosti i postojeće nejednakosti u učenju. Nakon što su u martu 2020. godine škole zatvorene širom zemlje, institucije nadležne za oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini su pokrenule e-učenje. Raspoloživi podaci pokazuju da je 99% djece i mladih koji pohađaju osnovno, srednje i tercijarno obrazovanje imalo pristup e-učenju. Međutim, djeca i mladi izvan sistema obrazovanja i bez adekvatnog pristupa informacionim i komunikacijskim tehnologijama i internetu bili su lišeni mogućnosti e-učenja⁴⁰.

Političke institucije i akteri, naročito oni na lokalnom nivou, moraju činiti znatno veće napore kako bi povećali interesovanje i angažovanost mladih, a kao izazov ostaje povezivanje Zavoda i biroa za zapošljavanje sa potrebama tržišta rada.

Starije osobe (penzioni sistem)

Sistem socijalne zaštite suočava se sa sve većim udjelom socijalno isključenih kategorija i smanjenjem javnih sredstava. Postojeći javni sistem penziono-invalidskog osiguranja u Bosni i Hercegovini, kao i u većini tranzicijskih zemalja, suočen je sa problemom nedovoljnih finansijskih sredstava za izvršenje nastalih obaveza prema penzionerima.

Trend bržeg starenja populacije predstavlja teret za sistem socijalne zaštite i uslovljava reformu sistema. Nedovoljno izdvajanje sredstava za ovu kategoriju stanovništva izlaže starije, često siromašne ljude, riziku da postanu nova ugrožena grupa. Nedostatak društvene pažnje u odnosu na prava starijih ljudi je evidentan, jer oni često nemaju uticaja na politički i društveni život što je i jedan od mogućih razloga njihove dosta prisutne zanemarenosti i uskraćenosti za ljudska prava. Univerzalnost, nedjeljivost i međusobna isprepletenost ljudskih prava obavezuju državu i

entitete da garantuju njihovo potpuno uživanje bez diskriminacije.

U Bosni i Hercegovini broj penzionera je i dalje u stalnom porastu.

U Federaciji Bosne i Hercegovine, u decembru 2020. godine iznosio je 428.117 što je za 9,7% penzionera više nego u 2019. godini.⁴¹ Odnos broja penzionera i broja aktivnih osiguranika je gotovo izjednačen što ukazuje na ekonomsku neodrživost penzijskog sistema. Najveći broj korisnika su korisnici starosne penzije 242.672 penzionera, zatim porodične 119.752 korisnika i invalidske 65.693 korisnika.⁴² Prosječna penzija je u stalnom blagom porastu i zaključno sa decembrom 2020. godine, iznosila je 427,92 KM. Najveći broj korisnika, njih 175.846 ili 44,80% primilo je minimalnu penziju u iznosu od 382,18 KM. Najmanji iznos penzije iznosio je do 50 KM i nju je primalo 27.493 korisnika, dok je najveći iznos penzije iznosio preko 2.174,48 KM i nju je primilo 34 korisnika.

U Republici Srpskoj, broj korisnika penzija je takođe u stalnom porastu. Ukupan broj korisnika prava na penziju na dan 31.12.2020. godine u Republici Srpskoj je bio 271.004 korisnika, što je za 1,3% više nego u 2019. godini.⁴³ Od ukupnog broja penzionera 159.786 su korisnici starosne penzije, 73.763 su korisnici porodične, 37.232 su korisnici invalidske penzije, dok je broj korisnika po ostalim pravima iznosio 223 korisnika.⁴⁴ Prosječna samostalna penzija je u stalnom blagom porastu i zaključno sa decembrom 2020 godine, iznosila je 393,75 KM. Najniža samostalna penzija, za 15 godina penzijskog staža, iznosila je 201,82 KM. Najveća isplaćena penzija iznosila je 2.076,35 KM.

Na osnovu pozitivnih primjera iz Evropskog dobrovoljnog penzijskog fonda, u Republici Srpskoj je osnovan Fond dobrovoljnog penzionog osiguranja, te je preporuka da se definišu zakonska rješenja oko osnivanja u Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko Distriktu.

⁴⁰ Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini Nacionalni izvještaj o humanom razvoju za 2020. godinu

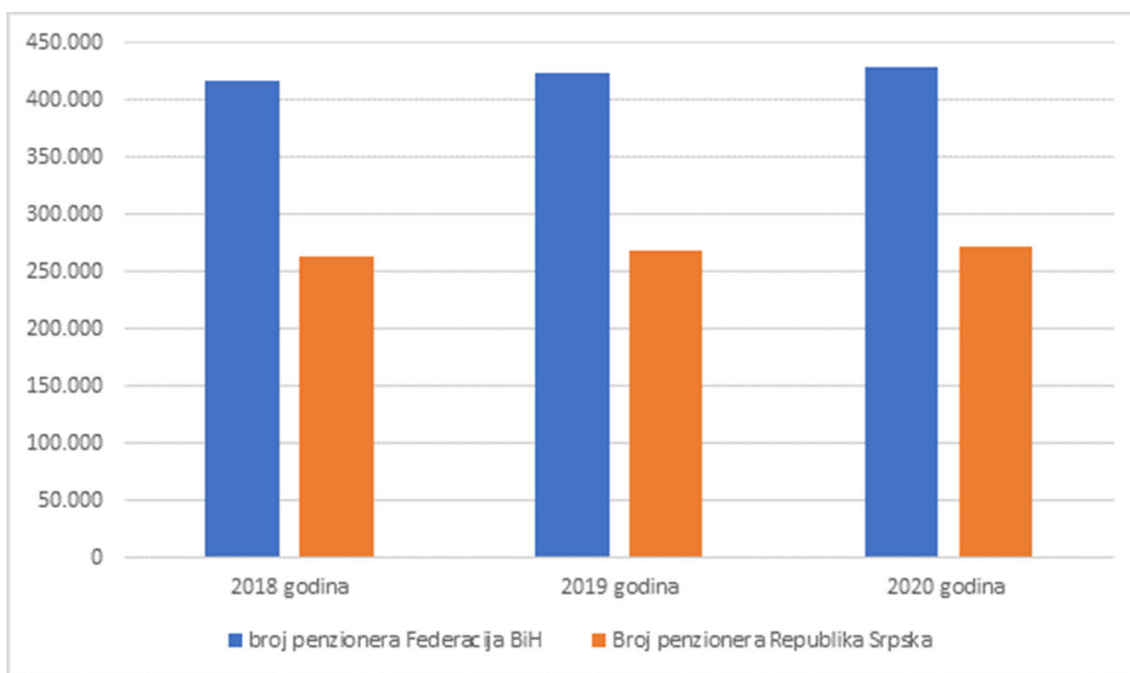
⁴¹ Federalni zavod PIO/MIO, decembar 2020 godine

⁴² Federalni zavod PIO/MIO, decembar 2020 godine

⁴³ Fond PIO RS, Statisticki bilten, decembar 2020 godine

⁴⁴ Fond PIO RS, Statisticki bilten, decembar 2020 godine

Grafikon 9: Broj penzionera u Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj

Izvori: Fond PIO/MIO Federacije Bosne i Hercegovine i Fond PIO Republike Srpske, 2020. godina

Iako se može činiti dobrim što je penzioni sistem na budžetu, nedostatak sredstava će se osigurati od drugih poreza, što znači prestrukturiranje novca iz drugih budžetskih kategorija, ali i više zaduživanja. Situacija će i narednih godina biti još složenija zbog vrlo nepovoljne starosne strukture stanovništva, dužeg životnog vijeka i male stope fertiliteta.

U uslovima pandemije, isplaćivanje kovid dodatka uz penziju, predstavlja dobar primjer podsticaja i podrške ovoj najugroženijoj kategoriji lica.

Osobe sa invaliditetom

Bosna i Hercegovina kao država teži integraciji u evropsku zajednicu i razvoju građanskog društva u kojem se poštuju ljudska prava i osnovne slobode, te zabranjuje diskriminacija. Neophodno je ustrajati na unaprijeđenju politika u oblasti invalidnosti baziranih na ljudskim pravima i nediskriminaciji. Naglasak treba da bude na preostale sposobnosti invalidnih lica, a ne isključivo na sam invaliditet.

Osobe s invaliditetom (OSI) predstavljaju najugroženiju, najisključeniju i najmarginalizovaniju grupu u bosansko-hercegovačkom društvu. Poteškoće i prepreke s kojima se ova populacija svakodnevno susreće variraju od ostvarivanja osnovnih životnih potreba do prava na kretanje, obrazovanje i rad.

Pored civilnih invalida i civilnih žrtava rata u Bosni i Hercegovini postoji i kategorija ratnih vojnih invalida (RVI). Civilne žrtve rata i neratni invalidi u Bosni i Hercegovini ostvaruju po nazivu ista prava kao i RVI. Bitna razlika je u obuhvatu korisnika i visini primanja. Osobe s istom vrstom i najvećim stepenom invalidnosti koje ostvaruju prava na invalidninu imaju različita primanja ovisno o tome u koju kategoriju spadaju iako su im potrebe gotovo iste.

Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine za 2020. godinu, sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju bilo je ukupno 63.651 lica, od čega 48.538 punoljetnih i 15.113 maloljetnih lica, odnosno korisnika, što je neznatno povećanje u odnosu na 2019. godinu.

Najbrojnija je kategorija sa fizičkim oštećenjima i hroničnim oboljenjima kojih je u 2020. godini bilo 23.329 korisnika. Od ovog broja, punoljetnih korisnika bilo je 20.178 i taj broj je neznatno veći u odnosu na 2019. godinu, kada je taj broj iznosio 19.679 korisnika. Kod maloljetnih, u 2020 godini je bilo 3.051 korisnika, što je neznatno smanjenje u odnosu na 2019 godinu, kada je taj broj iznosio 3.075 korisnika.⁴⁵

Prema entitetskim zakonima o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba s invaliditetom, osobe sa invaliditetom zapošljavaju se i rade na tržištu rada pod opštim i

⁴⁵ Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020. godine

posebnim uslovima. Pod opštim uslovima, zapošljavaju se osobe sa invaliditetom na otvorenom tržištu rada u skladu sa zakonom, dok pod posebnim uslovima osobe s invaliditetom se zapošljavaju u ustanovi ili privrednom društvu koje je osnovano radi zapošljavanja osoba s invaliditetom. Primjena Zakona predstavlja konkretnu i sistemsku primjenu novog inkluzivnog odnosa društvene zajednice prema osobama s invaliditetom u ovoj oblasti u skladu sa Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima osoba s invaliditetom. Zakonom je uspostavljen takozvani kvotni koncept zapošljavanja osoba s invaliditetom, po kome je svaki poslodavac obavezan zaposliti osobu/e s invaliditetom, u odgovarajućem odnosu na ukupan broj zaposlenih, a konkretno 1 osoba s invaliditetom na svakih 16 zaposlenih.

Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine u 2020. godini, pod posebnim uslovima, zaposleno je 282 invalidnih osoba i u odnosu na 2019. godinu došlo je do povećanja za samo 1 osobu, dok je u odnosu na 2018. godinu došlo do značajnijeg povećanja za 77 osoba, Od 282 zaposlena invalida, 263 rade u zaštitnoj radionici, a 19 rade kod kuće.⁴⁶

Neki od prioriteta i mjera u vezi zaštite osoba sa invaliditetom su: jačanje kvalitetnih i dostupnih programa u zajednici za osobe s invaliditetom; povećanje pristupačnosti zdravstvene zaštite za osobe sa tjelesnim i oštećenjima sluha i vida; edukacija zdravstvenih radnika po pitanju rada sa osobama s invaliditetom; rana detekcija, dijagnostika i intervencija profesionalaca koji se bave unapređenjem ranog rasta i razvoja djece; saradnju sa organizacijama civilnog društva kako u smislu njihovog aktivnog učešća u donošenju odluka iz oblasti zdravstva, tako i u smislu provođenja zajedničkih projekata. Sve navedeno je posebno izražajno u uslovima pandemije korona virusa i podrazumijeva sveobuhvatniji pristup.

UNICEF je predstavio publikaciju: „Odgovor na COVID – 19: Pitanja u vezi djece s teškoćama u razvoju i odraslih s invaliditetom“. ⁴⁷ Navedeno je da je poznato da zdravstveni problemi imaju nesrazmjerno veliki uticaj na osobe koje su u socijalno nepovoljnom položaju i koje su marginalizovane. Najznačajnije iz ove publikacije je da rizik od izlaganja bolesti, komplikacija i

smrtnog ishoda može biti veći za osobe s invaliditetom, budući da:

- Osobe s invaliditetom su nerazmjerno zastupljene među starijom populacijom, za koju se zna da je izložena većem riziku u pandemiji virusa COVID-19. Procjenjuje se da preko 46% svjetske populacije starije od 60 godina ima neki oblik invaliditeta;
- Odrasli s invaliditetom mogu već patiti od nekih bolesti koje povećavaju rizik od ozbiljnih komplikacija izazvanih virusom COVID-19;
- Osobe s invaliditetom su nerazmjerno zastupljene među onima koji žive u siromaštvu. Utvrđeno je da će virus COVID-19 vjerojatno teže pogoditi one koji pripadaju grupama nižeg socio-ekonomskog statusa.

Iako se suočavaju s povećanim rizikom, osobe s invaliditetom suočavaju se i s preprekama u ostvarivanju pristupa mjerama prevencije i intervencije, kao što su nam pokazala ranija iskustva :

- Ograničena dostupnost raščlanjenih podataka onemogućava da se kroz sistem nadzora utvrdi uticaj na osobe s invaliditetom;
- Nedostatak informacija i komunikacije znači da osobe s oštećenjima sluha, vida, intelektualnim ili fizičkim invaliditetom možda neće dobiti ključne informacije o prevenciji i pomoći;
- Osobe s invaliditetom nailaze na prepreke u ostvarivanju pristupa osnovnim zdravstvenim uslugama i sanitarno-higijenskim objektima uslijed fizičkih barijera, nepostojanja pristupačnog javnog prevoza, ograničene sposobnosti zdravstvenih radnika za komunikaciju i rad s njima, te visokih troškova zdravstvene zaštite, što je u nekim kontekstima dodatno pogoršano ograničenim pristupom osiguranju;

⁴⁶ Agencija za statistiku BiH, Socijalna zaštita 2015-2020. godine

⁴⁷<https://www.unicef.org/croatia/media/3121/file/COVID%2019:%20Pitanja%20u%20vezi%20djece%20s%20te%C5%A1ko%C4%87ama%20%20u%20razvoju%20%20i%20odraslih%20s%20invaliditetom.pdf>

- Osobe s invaliditetom mogu biti pogođene prekidom kućne njege, usluga u zajednici i socijalnih usluga i podrške, uključujući usluge lične asistencije;
- Moguće je da objekti za karantin, zdravstveni objekti i transport koji su organizovani u sklopu odgovora na COVID-19 ne odgovaraju potrebama djece s teškoćama i odraslih s invaliditetom, između ostalog u pogledu pristupačnosti;
- Predrasude, stigmatizacija i diskriminacija osoba s invaliditetom, uključujući pogrešnu pretpostavku da osobe s invaliditetom ne mogu doprinijeti odgovoru na epidemiju ili samostalno donositi odluke;
- U vanrednim zdravstvenim situacijama, za osobe sa invaliditetom manje je moguće da će biti prioritet prilikom raspodjele resursa.

Izbjegllice i raseljene osobe

Prema dostavljenim podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice⁴⁸, U Bosni i Hercegovini je evidentirano 1.062.000 povratka, od čega se oko 612.000 ili 58% odnosi na povratak raseljenih osoba, a oko 450.000 ili 42% na povratak izbjeglica. Ukupno od 2009. do 2019. godine, obnovljeno je 14.370 stambenih jedinica. Broj stambenih jedinica planiran u izgradnji je 4.741. U odnosu na procjenu broja stambenih jedinica u Revidiranoj strategiji za provođenje Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma od 34.918, potrebno je obnoviti još 15.866 stambenih jedinica.

U istom aktu Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, navedeno je da prema podacima Agencije za identifikaciona dokumenta, evidenciju i razmjenu podataka Bosne i Hercegovine u 2020. godini 4.044 osobe je odjavilo prebivalište u Bosni i Hercegovini, što je za 14% manje nego u 2019. godini. Po polnoj strukturi približno je jednak broj muškaraca i žena koji odjavljuju boravak u Bosni i Hercegovini dok je po dobnoj strukturi važno naglasiti da je 46% osoba koje su odjavile boravak u 2020. godini ispod 35 godina. Pored navedenog, prema podacima koje vodi Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine, u 2020. godini državljanstva Bosne i Hercegovine se odreklo 3.138 osoba i taj broj je manji za 979 osoba, nego

2019. godine kada se državljanstva odreklo 4.117 osoba. Prema istim podacima, najveći broj državljanina Bosne i Hercegovine se u 2020. godini odreklo državljanstva, zbog sticanja državljanstva Njemačke (1.294), Austrije (951), Slovenije (661) i Hrvatske (147). Ovdje je neophodno istaći podatak o dobnoj strukturi osoba koje su se odrekle državljanstva Bosne i Hercegovine, odnosno da od ukupnog broja 59% čine osobe do 35 godina starosti.

Ovi podaci nemogu biti pokazatelji trenda emigracije iz Bosne i Hercegovine, jer ne predstavljaju sveukupne podatke o iseljavanju iz Bosne i Hercegovine, ali ukazuju na to da su najčešće zemlje destinacije za emigrante iz Bosne i Hercegovine zemlje evropske unije, prvenstveno Njemačka i Austrija, a zatim Hrvatska i Slovenija.

Broj državljanina Bosne i Hercegovine, sa stalnim ili privremenim boravištem, prema dostupnim podacima za 14. država prijema, iznosi 482.425 i taj broj je veći za 2,4% u odnosu na 2019. godinu. Ovaj broj predstavlja naše državljane koji imaju samo državljanstvo Bosne i Hercegovine i koji nisu stekli državljanstvo države prijema, niti imaju dvojno državljanstvo.

Prema najnovijem dostavljenom aktu Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice⁴⁹ navedeno je da je za potrebe održavanja lokalnih izbora održanih 2020. godine, a zaključno sa mjesecom junom, ovo ministarstvo zaprimilo podatak da je broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koji se nalaze izvan zemlje 16.935. U statusu raseljenih je 91.734 raseljenih osoba od čega u Federaciji Bosne i Hercegovine 31.998 osoba, u Republici Srpskoj 59.382 osoba i 354 osobe u Brčko Distriktu. U istom aktu je još navedeno da ovo ministarstvo u okviru svojih nadležnosti priprema Izvještaj o realizaciji Revidirane strategije za sprovođenje Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma za 2020. godinu i prikupljanje podataka za izradu izvještaja je još u toku.

Kao izazovi i dalje ostaje prevazilaženje prepreka procesa povratka u našu zemlju su završetak izgradnje i obnove stambenih jedinica u skladu sa Aneksom VII Dejtonskog mirovnog sporazuma, zatim podsticanje i osiguranje uslova za održivog povratka sa svim jednakim pravima, te osiguranje obrazovanja, zapošljavanja i ostvarivanje zdravstvene i socijalne zaštite. Kao

⁴⁸ Akt Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH od 05.08.2021

⁴⁹ Akt Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice od 15.11.2021. godine

vrlo prioritetan i poseban izazov također ostaje razvijanje strategija i politika za zadržavanje

mladih u Bosni i Hercegovini koji sve više emigriraju.

PRIJEDLOG

Zdravstveni sektor

Uživanje najvećeg mogućeg standarda zdravlja jedno je od fundamentalnih prava svakog čovjeka, bez obzira na rasu, religiju, političko opredjeljenje, ekonomske i socijalne uslove. Pitanje zdravlja značajno prevazilazi okvire zdravstvenog sektora, jer su njegove glavne determinante (starost, spol i nasljeđivanje) vezane s uslovima življenja, faktorima okoliša, stilovima života, socio-ekonomskim faktorima, faktorima vezanim za odgoj, obrazovanje i kulturu te funkcionisanja sistema zdravstvene zaštite i socijalne zaštite.

Značaj zdravlja prepoznat je i novom Agendom 2030 koja je potpisana od svih članica Ujedinjenih nacija, pa samim tim i Bosna i Hercegovina. Tako jedan od 17 ciljeva, Cilj 3: Dobro zdravlje, direktno se odnosi za zdravlje stanovništva.

Zdravstveni sektor u Bosni i Hercegovini je disagregiran po nadležnostima što ima za posljedicu različit nivo kvaliteta i pristup uslugama između kantona i entiteta RS i BD. Kapaciteti medicinskog kadra su znatno manji od EU28 prosjeka što za posljedicu ima otežan i nepravovremen pristup pacijentu. Bosnu i Hercegovinu karakteriše povećavanje troškova u sektoru zdravstva, što se jednim dijelom može objasniti i starenjem stanovništva, a i činjenicom da liječenje postaje „skuplje“ uvođenjem novih tehnologija i laboratorijskih nalaza.

U pogledu odgovora Bosne i Hercegovine na pandemiju govori i Izvještaj Evropske komisije za 2020 godine gdje se konstatuje da „kriza izazvana pandemijom zahtijevala je visok stepen koordinacije između svih nivoa vlasti što se u praksi pokazalo zahtjevnim. Uspostavljena krizna tijela su djelovala u skladu sa svojim nadležnostima, pri čemu se nije radilo na usklađivanju odluka i aktivnosti na nivou cijele zemlje. Fragmentiranost sistema zdravstvene zaštite izazvala je dodatne poteškoće vezane za koordinaciju, a formalni strateški planovi za odgovor na krizu nisu izrađeni. Restriktivne mjere

su ukidane postepeno i u većoj mjeri ujednačeno na nivou cijele zemlje.“

Očekivani životni vijek pri rođenju (LE- Life expectancy)⁵⁰ se smanjio za oba spola u 2019. godini za jednu godinu u odnosu na posljednje dostupan podatak. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, očekivani životni vijek za žene je dostigao 79 godina, a za muškarce 74 godina.⁵¹ Bosna i Hercegovina ne odstupa značajno od regiona u pogledu Očekivanog životnog vijeka.

Dojenačka smrtnost je jedan od najboljih pokazatelja zdravstvenog stanja stanovništva, posebno djece. Stopa dojenačke smrtnosti⁵² u Bosni i Hercegovini je promjenjiva, i u porastu je ako posmatramo referentnu 2013.godinu i to sa 5,9/1.000 živorođenih (2013) na 6,2 promila u 2020. godini, što ujedno predstavlja smanjenje u odnosu na prethodnu godinu.⁵³ U posmatranom periodu najniža dojenačka smrtnost je iznosila 5,2 promila (2014.godine), a najviša je u 2019.godini.

Anketa o potrošnji domaćinstva za 2011⁵⁴. godinu, ukazuje na to da je 95% bila pokrivenost javnim a 1% privatnim osiguranjem u Bosni i Hercegovini. Značajnije razlike između entiteta nema.

S druge strane postoje istraživanja⁵⁵ koja procjenjuju da je pokrivenost zdravstvenim osiguranjem znatno niža i to 78% u Republici Srpskoj, 86% u Federaciji Bosne i Hercegovine. Nadalje, u Federaciji Bosne i Hercegovine postoje značajne razlike između kantona i to 64% pokrivenost u Kantonu 10 i 96% pokrivenost u Kantonu Sarajevo i Zapadno-Hercegovačkom kantonu.

Prosječna dužina boravka u bolnicama se često koristi kao indikator efikasnosti. Ako su svi ostali elementi jednaki, kraći boravak će smanjiti troškove po otpustu i usmjeriti njegu bolesnika prema jeftinijoj varijanti liječenja. S druge strane, kratak boravak može biti skuplji po danu, te može imati nepoželjan uticaj na zdravlje bolesnika, jer mu se smanjuje njega i oporavak. Ako ovo vodi većoj stopi ponovnog prijema pacijenta, troškovi

⁵⁰ Očekivani životni vijek je osnovni indikator zdravlja stanovništva. Očekivani životni vijek predstavlja (u statističkom smislu) očekivani broj godina preostalog životnog vijeka u određenoj životnoj dobi. On prikazuje stvarnu situaciju mortaliteta u zemlji i kumulativni efekt faktora rizika, ozbiljnost bolesti i učinkovitost intervencija i liječenja.

⁵¹ <https://www.who.int/countries/bih/en/>

⁵² Stopa dojenačke smrtnosti pokazuje odnosu između umrle djece do jedne godine na 1000 živorođene djece u jednoj godini

⁵³ Demografija 2019, BHAS

⁵⁴ Podaci za 2011 su posljednji dostupni podaci

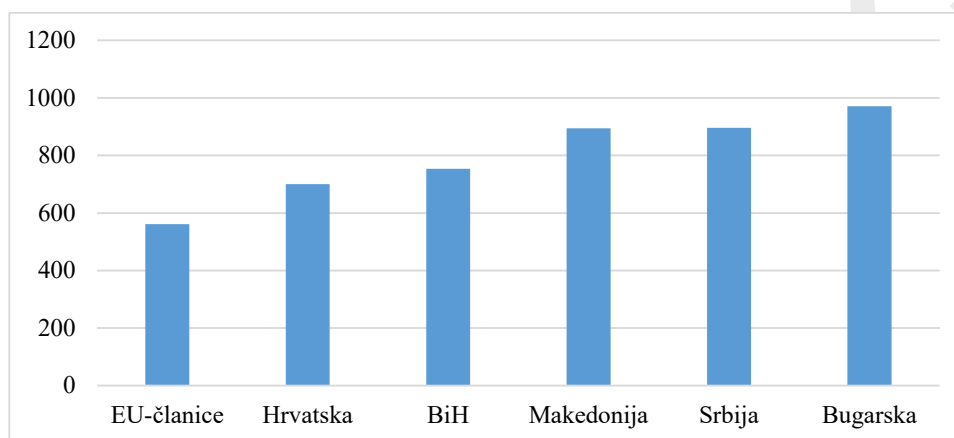
⁵⁵ <https://www.gea.ba/wp-content/uploads/2018/06/Sistemi-zdravstvene-zastite-u-BiH.pdf>

liječnja mogu čak i narasti. Za Bosnu i Hercegovinu trenutno ne postoje podaci ponovnog prijema u bolnicama, ali postoje podaci o dužini boravka u bolnicama koje objavljuje Svjetska zdravstvena organizacija. U 2018. godini⁵⁶ prosječna dužina boravka u svim bolnicama je 6 dana i smanjena je u odnosu na 2013. godinu, kada je iznosila 7,4 dana. U zemljama članicama Evropske unije, prosječna dužina ostanka u bolnicama je 8,2 dana u 2014. godini, a u Hrvatskoj 8,6 dana (2014 godina).⁵⁷ Interesantno je napomenuti, da je u Japanu prosječna dužina

ostanka u bolnicama 16 dana⁵⁸, koji inače ima najveći očekivani životni vijek.

SZO objavila je podatak o standardiziranoj stopi smrtnosti u Bosni i Hercegovini za 2014 godinu.⁵⁹ Standardizirana stopa smrtnosti, za razliku od opće stope mortaliteta uporediva je sa drugim državama. Bosna i Hercegovina ima veću standardiziranu stopu smrtnosti od prosjeka EU članica (753 smrti na 100.000 u odnosu na 549/100.000). U poređenju sa zemljama iz okruženja, u povoljnijem položaju smo od Srbije i Makedonije i Bugarske, ali ne i od Hrvatske.

Grafikon 10: Standardizirana stopa smrtnosti (SDR), svi uzroci, zadnje dostupan podatak (2014.g.)

Opća stopa mortaliteta u 2020.g. je veća nego u prethodnoj godini i iznosi 12,8 promila, i ujedno je najveća stopa mortaliteta zabilježena u posmatranom periodu 2013-2020. Tokom 2020. godine u Bosni i Hercegovini umrle su 44.427⁶⁰, što je za 5.598 osoba više nego prethodne godine. Prema spolnoj strukturi 51,8% je umrlo muškaraca a 48,2% žena. Značajno povećanje broja umrlih uzrokovano je pandemijom Covid-19. Prema izdanju Demografija, uvedena je nova šifra uzroka bolesti UO7 što predstavlja šifru za Covid-19. Prema publikaciji Demografija 2020 4.438 osoba je preminulo uslijed Covid-19, a posmatrajući polnu strukturu skoro dva puta više je umrlo muškaraca od Covida-19 nego žena (2.829 muškaraca i 1.609 žena). Jedan od uzroka trenda povećanja opće smrtnosti može biti starenje stanovništva, tj. što je više udjela starih u ukupnom stanovništvu, nominalno ima više smrtnih slučajeva. Budući da većinu smrtnosti 93,7%,⁶¹ čine ne zarazne bolesti, jedan od činilaca povećanja

smrtnosti mogu biti i riziko faktori (pušenje, alkohol, zagađenost, gojaznost..), koji dovode do preuranjene smrtnosti. Procjena SZO je da oko 35% stanovništva u Bosni i Hercegovini konzumira cigarete (47,2% muškaraca i 30% žena), 43,2% ima visok krvni pritisak, 26,5% je pretilo.⁶²

I dalji najveći udio smrti je povezan sa kardiovaskularnih oboljenja (45,1%). Smrtnost uzrokovana oboljenjima cirkulacijskog sistema je češća kod žena nego kod muškaraca (10.749 u odnosu na 9.303). Nakon smrti uzrokovane oboljenjima cirkulacijskog sistema, vodeći uzroci smrtnosti su maligne neoplazme (17,7%). Na trećem mjestu u 2020.godinu je bio Covid-19 (10%).

Najčešći uzrok kardiovaskularnih oboljenja je nezdrav način života, a posebno konzumiranje duhana i cigareta, ali i zagađen vazduh. Prosječna godišnja koncentracije PM2,5 je najveća u Evropi (27,748µg/m³).⁶³ Svjetska zdravstvena

⁵⁶ Zadnje dostupan podatak, <https://gateway.euro.who.int/en/indicators/hfa-540-6100-average-length-of-stay-all-hospitals/visualizations/#id=19635>

⁵⁷ SZO Baza podataka

⁵⁸ <https://data.oecd.org/healthcare/length-of-hospital-stay.htm>

⁵⁹ Radi se o posebnom obračunu koji uzima u obzir petogodišnje raspone stanovništva koji su dostupni nakon popisa

⁶⁰ BHAS, Demografija 2020

⁶¹ <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/smoking-prevalence-males-percent-of-adults-wb-data.html>

⁶² www.euro.who.int

⁶³ Brauer, M. et al. 2017, for the Global Burden of Disease Study 2017, <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.PM25.MC.M3?view=map>

organizacija (SZO) dala je smjernice za PM2.5 a to je da godišnje koncentracije ne smiju prelaziti 10 mikrograma po kubnom metru, što predstavlja donji raspon preko kojeg su primijećeni štetni zdravstveni efekti.

U pogledu prevencije protiv Covid-19, stanovništvu je dostupno više vrsta vakcina. Bosna i Hercegovina je prijavila da je do 4.novembra

2021 godine ukupno dala 1.553.874 doza vakcina, kao i 275.065 slučajeva zaraze. U pogledu mjera koje su na snazi one su promjenjive prirode i usklađuju se u odnosu na trenutnu epidemiološku situaciju u odnosu na administrativnu jedinicu u Bosni i Hercegovini. Uzimajući to u obzir, očekuje se manja smrtnost u narednom periodu, s tim da uvijek postoji i rizik od novih sojeva.

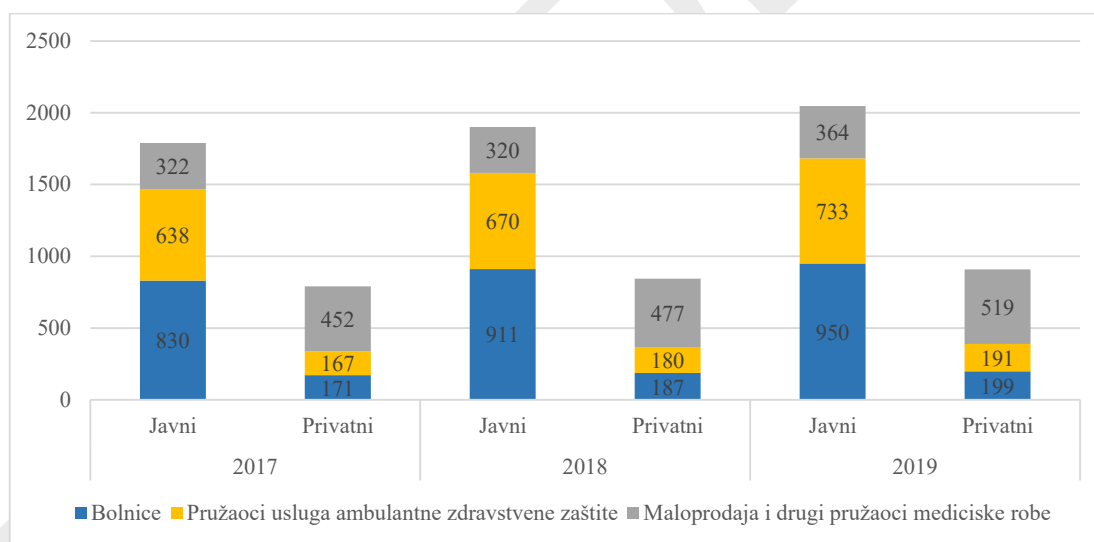
PRIJEDLOG

Finansiranje sektora zdravstva u Bosni i Hercegovini

Bosnu i Hercegovinu karakteriše kontinuirano povećavanje troškova u sektoru zdravstva, tako da su u 2019. godini izdaci u zdravstvu su iznosili 3 milijarde i 194 miliona, što je za 222 miliona više nego prethodne godine, a za oko 670 miliona više nego u 2013. godini.⁶⁴ Ukupni izdaci u zdravstvu čine su rasli brže nego BDP tako da je udio zdravstvenih izdataka u BDPu iznosio 9%, a godinu prije (2018. godina) 8,7% BDP-a. Kontinuirano povećanje izdataka se jednim dijelom može objasniti i starenjem stanovništva, a i činjenicom da liječenje postaje „skuplje“ uvođenjem novih tehnologija i većeg spektra laboratorijskih nalaza.

Odnos između privatnih i javnih izdataka ostaje isti tako da su u 2019. godini 70% činili javni izdaci a 30% privatni izdaci. Radi poređenja, u Hrvatskoj samo 18,1% ukupne potrošnje čine privatni izdaci, što ukazuje na smanjenu finansijsku dostupnost zdravstvenih usluga u Bosni i Hercegovini.⁶⁵

Grafikon 11: Izdaci za zdravstvo prema pružaocima usluga zdravstvene zaštite (top tri) i izvorima finansiranja u Bosni i Hercegovini, 2019, u milionima KM

Izvor: Nacionalni zdravstveni računi, Saopštenja Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine

Na administraciju i upravljanje zdravstvenim sistemom troši se oko 2,3%, što predstavlja smanjenje na 2017. godinu kada je udio iznosio 3%, ali i na prethodnu godinu kada je udio iznosio 2,5%.

Gotovo sva privatna potrošnja⁶⁶ (99%) ide na direktne izdatke domaćinstava, dok samo mali dio privatne potrošnje (1%) ide na dobrovoljno plaćanje zdravstvene zaštite.⁶⁷

Usluge dugotrajne njege, preventivne zdravstvene zaštite i zdravstvene administracije se gotovo isključivo finansiraju iz javnih izdataka, dok se medicinska sredstva za vanbolničke pacijente u većoj mjeri finansiraju iz privatnih izdataka, odnosno iz direktnih izdataka domaćinstava.

Iako Bosna i Hercegovina ima prosječno kraću dužinu boravka u bolnicama i bolničko liječenje u Bosni i Hercegovini u odnosu na EU, ono iziskuje značajne izdatke.

Najviše novca se izdvaja za bolničko liječenje. U 2019. godini više od polovine ukupne potrošnje za zdravstvo utrošeno je na usluge liječenja i rehabilitacije, dok je 1/4 sredstava utrošena na medicinska sredstva.⁶⁸

Tako i jedna od mjera „Zajedničkih socio-ekonomskih reformi za period 2019-2022. godina“ je i sveobuhvatna reforma i poboljšanje kvalitete zdravstvenog sistema, a i Program ekonomskih reformi za period 2020-2022 predviđa reformu zdravstvenog sistema te je okarakterisna kao reforma visokog uticaja na konkurentnost i

⁶⁴ 2013 godina je prva koja je obuhvaćena Nacionalnim računima u zdravstvu

⁶⁵ SZO Nacionalni račun

⁶⁶ U direktne izdatke domaćinstava, odnosno plaćanja „iz džepa“ spadaju formalna i neformalna plaćanja. Formalna plaćanja obuhvataju participaciju u javnim zdravstvenim uslugama i participaciju za lijekove, druga direktna plaćanja kod

privatnih zdravstvenih radnika (zubari, specijalisti, dijagnostika, kupovina naočala) i plaćanje za lijekove bez recepta i druga terapeutska pomagala

⁶⁷ BHAS, Nacionalni račun u zdravstvu

⁶⁸ Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Saopćenje: Demografija i socijalne statistike, „Statistika nacionalnih zdravstvenih računa“, Sarajevo, 30.06.2021

zaposlenost. Uzimajući u obzir pandemiju koja je proglašena u našoj zemlji u martu 2020.godine, te globalnu borbu protiv nje, očekivati je da će zdravstveni sektor biti u jedan od glavnih prioriteta u narednom periodu.

Ono što predstavlja izazov u zdravstvenom sektoru u Bosni i Hercegovini 2019. godine su svakako racionalizacija troškova uz istovremeno obezbjeđenje novih izvora finansiranja. Jedan od novih načina finansiranja predviđen je Reformskom

agendom. Radi se o izdvajanju iz akciza i usmjeravanju u zdravstveni sektor. Jedan od značajnih izazova je i pristup zdravstvenoj zaštiti kako ustanovama zdravstvene zaštite tako i medicinskom osoblju. Također, treba posvetiti pažnju finansijskoj dostupnosti, te iznaći način smanjenja udjela privatnih izdataka u ukupnim izdacima. Jedan od izazova u narednom periodu za kreatora politika je i prevencija zaraznih i nezaraznih bolesti.

PRIJEDLOG